

הדרתם של מעפילי צפון אפריקה משגרת החיים ומחאתם במחנות קפריסין¹

פרק זה ידון בהיבטים מעשיים של הדרת מעפילי צפון אפריקה משגרת החיים וקבלת החלטות במחנות, ניהול המנגנון וכלל מערכות קבלת ההחלטות במחנות קפריסין: הוועדה המתמדת, מזכירות וועדות משנה בתחומי החינוך וההוראה, פעילות הפנאי והתרבות ותעסוקה פנימית במחנות.

הדוח של מויאל, שנכתב חודשים ספורים אחרי שמעפילי 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' גורשו לקפריסין, ציין שהמעפילים הצפון אפריקאים החלו להשתלב במערכת הממסדית במחנות הקיץ ובמזכירות המחנה. לכך לא נמצאה אסמכתה. לעומתו, הדוח של חמל, נכתב כחודשיים אחרי הדוח של מויאל, טען ש"הם [הצפון אפריקאים, ב.ד.] מקופחים בכל מה שנוגע לימקורות הכנסה במחנות" היה יותר מציאותי.² מידת השתלבותם של המוגרבים במערכת המוסדית במחנות הגירוש בקפריסין מציגה תמונה עגומה. אי אפשר לטעון, כי הייתה זו הדרה מכוונת על ידי גופים תנועתיים - פוליטיים או על ידי המנגנון שניהלו את מחנות הקיץ והחורף. החסמים שהוצגו לעיל גרמו לניכור המעפילים המוגרבים במחנות קפריסין. החיים במחנות התנהלו במסגרות שלא נמצא בהן מקום למעפילים הצפון אפריקאים. הם נעדרו מרשימות מוסדיות אפילו במחנות הקיץ בקראולוס שאכלסו את רוב מעפילי צפון אפריקה. המידע נמצא בתעודות ורשימות של מזכירות המחנות בתחומים מגוונים: קבלת החלטות (ועדות עליה, מזכירות משותפות), ועד המשפט (משפט חברים), פעילות פנאי (תיאטרון, ספרייה ספורט), תקשורת ורם-קול [כך במקור, ב.ד.] ועיתונות מקומית, תעסוקה פנימית (דואר, מחסנים, מטבח, סנדלריה, קנטינה, נהגים וספרים), שרותי דת (מקוואות וחברה קדישא), שירותי בריאות (בית מרקחת ומרפאת שיניים), שירותי חינוך (הוראה, סמינר מדריכים וקייטנות). הפרק הקודם טיפל בהתאקלמותם של מעפילי צפון אפריקה במחנות. להלן יוצגו ממצאים המעידים על הדרתם של מעפילי צפון אפריקה ממעורבות ואפילו סימלית בניהול וארגון המחנות. יוצגו נתונים על סדר העלייה ארצה, התעסוקה במחנות, התעמלה הפוליטית והעדפת 'אנשי שלומנו'

מנגנון מערכת קבלת החלטות: חיי המחנות התנהלו בידיש. עבודת הוועדה המתמדת שתפקידה לתאם בין מזכירות המשותפות של המחנות, והמזכירות המשותפת של כול מחנה שתיאמה את עבודת וועדות המשנה, אוישו ביוצאי אירופה בלבד³ ללא נציג למעפילי צפון אפריקה.⁴ מזכירות המחנות קבעו את סדר העלייה והכינו רשימות עולים לפי ספינות. למשל, על ההחלטה העקרונית על סדר העלייה לפלשתינה-א"י לא חתום מעפיל מצפון אפריקה.⁵ ההזמנה למפגש עם המפקד הבריטי של מחנות קפריסין הופצה בידיש ונחתמה בידי מזכירות מחנות קראולוס. המפגש התקיים חמישה חודשים אחרי שהבריטים יצאו מפלשתינה-א"י ומספר המעפילים במחנות היה קטן יחסית. אבל, בין החותמים לא היה נציג למחנה 55 בו שהו רוב מעפילי צפון אפריקה.⁶

1 המסמך הוכן בידי דניאל בר-אלי ביטון 2019

2 אצ"מ S6/262. דוח אלי מויאל. (5.9.47); אצ"מ 35/7/13-2-2. דוח חמל רפאל. (17.11.47).

3 אצ"מ 33; J21/476-24. רשימת חברי המזכירות. רוב התכתובות מקפריסין שבארכיון הציוני הן בידיש. רשימות פעילים היו בעברית.

4 אצ"מ J21/44-14. פרוטוקולים של ישיבות המזכירות המשותפת במחנות החורף, 1947-1948.

5 אתע"ל vi23-7(6370622). החלטת מזכירות המחנות על סדר העלייה.

6 אצ"מ J21/282-19. הזמנה למפגש עם המפקד הבריטי של המחנות בקפריסין חתומה בידי חברי מזכירות מחנות קראולוס. (6.10.48). התרגום מידיש חברת ליצי רמת גן.

הפרוטוקולים של דיוני המזכירות המשותפת התקיימו בידיש ונכתבו בידיש.⁷ דוחות ואספקת מכסות מזון למעפילים נכתבו בידיש וברומנית.⁸ חוסר השקיפות בקבלת החלטות דיו להטיל ספק בחלוקת שוויינית של מנות המזון לאוכלוסיית המחנות. מחסום השפה נטרל את יכולת המוגרבים מלהיות מעורבים בסדר היום שנקבע בידי הרוב – שארית הפליטה.

סדר העלייה לפלשתינה-א"י: סדר העדיפות לעלייה לארץ היה עיקרון עליו הקפידו המעפילים. שינוי מועדי העלייה ארצה גובו על ידי התנועות הפוליטיות.⁹ יתכן שעקב כך חלף מועד עליית מעפילים מוגרבים ואחרים ארצה. ועדת העלייה פרסמה נוהל שילדים שנולדו אחרי ינואר 1930 זכאים לעלות במסגרת עליית הנוער. כאשר פורסמה רשימת הזכאים הזאת ולמרות שהיו צפון אפריקאים בני אותו שנתון בספינות 'המעפיל האלמוני', 'בן-הכט' 'יחיעם ו'כ"ט בנובמבר' התברר שאין בה ילד צפון אפריקאי אחד.¹⁰ במקרה אחר, הודיעה מחלקת העלייה למעפילי 'בן-הכט' ו'אל תפחידנו', 'יהודה הלוי', ו'שיבת ציון' שטרם נרשמו ולא הצטלמו לתעודת עולה להגיע להירשם ולהצטלם.¹¹ בין מעפילי ספינות אלה היו למעלה ממאה יוצאי צפון אפריקה, אך ההודעה נמסרה בידיש. במילים אחרות, השקיפות ביידוע המעפילים במחנה הייתה לוט בערפל עבור מעפילי צפון אפריקה ויתכן שגם עבור מעפילים מאירופה.

העדפת אנשי שלומינו: במחנות קראולוס 'מפא"י' הייתה התנועה הפוליטית הגדולה ביותר עם 655 חברים (21.8%), אחריה 'המזרחי' עם 467 חברים (15.45%), 'העובד הציוני' עם 592 חברים (19.46%), 'השוה"צ' עם 456 חברים (15.11%), בית"ר עם 353 חברים (11.77%) 'אחדות' עם 295 חברים (9.71%), 'אגודה' עם 147 חברים (4.87%) ו'פח"ח' (פרטיזנים חלוצים חיילים) 27 חברים (1.75%).¹² התופעה העידה על החשיבות הגבוהה שניתנה להשתייכות הפוליטית. ההתפלגות במחנות הקיץ והחורף הייתה דומה.¹³ ברשימות אלה נמצא מספר קטן של מוגרבים. אפשר שהיה זה מסר שקשרים מפלגתיים סייעו למעפילים שהתנועה חפצה ביקרם. אמנם דלתם של התנועות הפוליטיות הייתה פתוחה בפני כל המעפילים ובכללם מעפילי צפון אפריקה שהשתייכו ל'הפוחמ"ז' ומיעוטם ל'מפא"י' ו'לבית"ר'. נציגי התנועות בוועדות השונות היו שומרי הסף של הסיפר הציוני והשלכותיו הפוליטיות עבור מפלגות ארץ ישראליות. הם שקבעו את סדר היום הציבורי במחנות. בין נציגי התנועות שניווטו את החיים במחנות לא היה אף נציג צפון אפריקאי.

ועד המשפט: גם בוועד המשפט, בית דין של חברים במחנות הגירוש, לא היה חבר צפון אפריקאי.¹⁴ נציגי תנועות מינו חברים לוועד המשפט למרות שלא ברור איזה הכישורים נדרשו מהם.¹⁵

המועצה השנייה של מחנות הקיץ, בה שהו רוב המעפילים המוגרבים, ביקשה לבדוק את קודקס המשפט [התקנון, ב.ד.] שהיה כתוב בידיש.¹⁶ אפילו הודעה של מחלקת הביטחון של המחנות על

7 אצ"מ J21/19-8/7. דוגמה לפרוטוקול בידיש של מזכירות המחנות; אצ"מ J21/231-89. החלטות מועצת המחנות גם הן היו בידיש; אצ"מ J21/231-88. חברי המזכירות המשותפת במחנות קראולוס. (14.11.48).

8 אצ"מ J21/289; J21/290; J21/291. תיקים על דוחות ואספקת מכסות מזון למעפילים. (12.9.48).

9 אצ"מ J21/122-106; 126. פניות לשינוי מועד עלייה ארצה.

10 אצ"מ J21/91-2. רשימות מעפילים זכאים לעליית נוער וילדים.

11 אצ"מ J21/16-102. הודעת מחלקת העלייה. (7.4.48); J21/19-8/6. הודעה על מסירת תעודות עולה ותמונות לתעודה. (4.9.48); אצ"מ J21/16-154. הודעה למעפילי 'מורדי הגיטאות', 'י"ד גיבורי גשר הזיון', 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' להגיע לבדיקה ראייה במחנה 65. (2.4.48); אצ"מ J21/164-30. הודעה למעפילים על עדכון ומסירת מידע אישי למחלקת העלייה לגבי ספינתם כדי שלא ילכו לאיבוד בעלייה. (2.7.48). הודעות כאלה מעידות על אנדרלמוסיה מסוימת בקרב סידורי העלייה מפני שעם תום המנדט הסוכנות היהודית העלתה מאות מעפילים מקפריסין ואפשר להניח שהכאוס היה גדול. התרגום מידיש על ידי חברת ליצי רמת גן.

12 אצ"מ J21/164-43. רשימה של התנועות המחנות קראולוס. (23.7.48).

13 אצ"מ J21/349-80. מצב האוכלוסייה במחנות החורף. (22.11.48).

14 אצ"מ J21/325-32-33. דוגמה לפרוטוקול ועד המשפט בידיש. (48.13.9); אצ"מ J21/326-12. דוגמה לפרוטוקול בידיש על הצהרת תעודת עולה.

15 אצ"מ J21/66-4. הודעת מרכז פועלי אגודת ישראל בקפריסין על מינוי נציג בוועד המשפט ('יח אלול, תש"ח).

גניבות במחנות החורף, פורסמה בידיש.¹⁷ המלצה שיתכן ונועדה לשפר את תחושת הביטחון במחנות. כך, לא הייתה ערנות ציבורית מספקת למגבלות שהערימה השפה היידיית על המעפילים המוגרבים. לוחות הזמנים של הדיונים המשפטיים, פסקי דין ותקנון משפט החברים נכתבו בידיש.¹⁸

תביעות מעטות הוגשו לוועד המשפט על ידי צפון אפריקאים. האם הסיבה לכך הייתה חוסר האמון שלהם במערכת שדיברה יידיש ופסקי הדין שלה היו בידיש. הסבר אחר עשוי היה להיות שהתנהגותם של המוגרבים הייתה נורמטיבית ולא הצריכה את שירותיו של וועד המשפט.¹⁹ נמצאה תביעה על גניבה שהוגשה על ידי סוליקה אביטל נגד אברהם פרנק. כתב התביעה, פרוטוקול הדיון ופסק הדין נכתבו בידיש. לואי פורטל תבע את ויינברגר אריה. (מהות התביעה לא ברורה)²⁰ אך ניתן להניח שאי שליטה בשפה היותר אבן נגף העיקרית שעמדה בפני מעפילים מוגרבים להגיש תביעות.

תעמולה פוליטית: המזכירות המשותפת של מחנה 66 הזמינה מעפילים להרצאה בידיש על הסתדרות העובדים בארץ ישראל. הודעה אחרת בידיש הזמינה מעפילים לאסיפה של הרב יצחק שרייבוים האחראי למחנות המעפילים בקפריסין מטעם הסוכנות היהודית. מפלגת 'אחדות העבודה' הודיעה על אסיפה במועדון במחנה 65. ההזמנות נכתבו בידיש ונתלו על לוחות המודעות במחנה 65.²¹ דוגמות להודעות כאלה נפוצו בקפריסין והעידו על היקף פעילותם של שליחי התנועות הקבועים במחנות ועל מרצים 'פוליטיים' שנשלחו מטעם המפלגות הישראליות 'להרביץ תורה' בפני קהל מעפילים שכול רצונו היה להשתחרר מהמחנות ולעלות ארצה. זו הייתה פעילות אינדוקטרינרית של התנועות במטרה לצרף ככל הניתן מעפילים לשורותיהם. מאחר ואוכלוסיית מעפילי צפון אפריקה הייתה קטנה, עם תדמית שלילית ושונה מאוכלוסיית המעפילים האירופית, אפשר שהיא לא הייתה יעד מרכזי להרצאות פוליטיות במחנות שהתבצעו על ידי שליחי ונציגי מפלגות ארץ ישראליות.

מאבקי שמאל-וימין בקפריסין: בדיווח של עיתון המשקיף נמסר על תקיפת אנשי שמאל שהתנפלו על חברים של בית"ר מחנה מעפילים [לא צוין מספר מחנה, ב.ד.] והחריבו את צריפים. למחרת היום תקפו שוב אנשי שמאל ולא חסכו שבטם מילדים ביתר"ים רבים. לדברי הידיעה "קדמה למעשים אלה הסתה גלויה הנמשכת זמן רב של שליחי השמאל מארץ ישראל אשר במקום לדאוג לחינוך ועזרה סוציאלית הם מעוררים במחנות מלחמות אחים"²² גם יוסף וינד שליח הפומה"ז לקפריסין דיווח על "התנקשויות דמים עם הביתר ואין שלום בית"²³. סיכום פגישה של מזכירות הפומה"ז הבהיר את עמדת התנועה לגבי המאבק בין תנועות בקפריסין: "150 בני נוער מ'שיבת ציון' רשומים [...] 'השמאלי' מסתער עליהם [...] ארגון 'בו יהודה' [מחנה 55, ב.ד.] והם "

¹⁶ אצ"מ J21/325-46. החלטות המועצה השנייה של מחנות קראולוס. (13.12.48).

¹⁷ אצ"מ J21/47-144. הודעה על גניבות במחנות דיקלייה-חורף. (8.2.48).

¹⁸ אצ"מ J21/205-2/1-8; אצ"מ J21/389-16. לוח זמנים למשפטים בוועד המשפט בקפריסין; אצ"מ J21/78-2/1-5. סטאטוס (תקנון) פון משפט חברים אין מחנות חורף אין קפריסין. (ללא תאריך).

¹⁹ לפי נתונים שבידי מארכיון הגוינט מגיבנה נשפטו עשרות מעפילים צפון אפריקאים גם על ידי הבריטים בקפריסין.

²⁰ אצ"מ J21/389-33; 26. תביעתה של אביטל סוליקה נגד אברהם פרנק; אצ"מ J21/389-44. תביעה של לואי פורטל נגד אריה ויינברגר.

²¹ אצ"מ J21/16-87. הודעה מטעם מחלקת העלייה. (8.4.48). אצ"מ J21/16-92. הודעת מפלגת אחדות עבודה. (8.4.48).

²² 'המשקיף' 4.6.47.

²³ אצ"מ 0047/100/008 יוסף וינד אל מזכירות הקיבוץ הדתי. (4.6.47).

תחת השפעת 'הבונים'. הפוהמ"ז זיהתה 70 מעפילים מ'יהודה הלוי' שכמעט כולם דתיים ויש להם חברים בגרעינים ב'בארות יצחק' "אך אין ברצונם להגדיר את עצמם לפוהמ"ז".²⁴

תעסוקה פנימית – שירותים לא מקצועיים: עבודות לא מקצועיות כגון: חייטות, סנדלרות, ספרות, טבחות, נהיגה, נגרות, מחסנאות-אפסנאות, סיפקו תעסוקה למעפילים בשכר סמלי במחנות קפריסין שלסיגריות תשלום של מיל א"י הדוח של חמל רפאל זיהה את המציאות שנוצרה בין שתי קבוצות שונות זו מזו במחנות קפריסין. הוא כתב שהאירופאים זלזלו במוגרבנים ו"הם קופחו בכל הקשור ל'מקורות פרנסה' במחנות, כמו עבודה במחסני המחנה והצבא.²⁵ ברשימת עובדי הגיוינט בתפקידים לא מקצועיים – עבודה משרדית, מתפרה, נגריה, סבלות, סנדלריה – העובדים נבחרו לפי מפתח תנועתי ולא היה ביניהם מעפיל מוגרבי.²⁶ אפשר להעסיק את מעפילי צפון אפריקה במחסן, בסנדלריה, בנגריה, במתפרה ובעבודות לא מקצועיות אחרות. במקצועות כאלה המוגרבנים שלחו את ידם בארצות מוצאם. המזכירות המשותפת חילקה אישורי עבודה לעובדים במחנות ומחוצה להם לפי המלצת התנועות.²⁷ אלה היו פתקאות – 'צטלך'. ניתן להניח שעם עלייתם ארצה ה'צטלך' שימשו את המעפילים.

במאגר של מעפילי צפון אפריקה היו בעלי מקצוע (טבלה 9, בפרק החמישי) אבל לא נמצא להם מקום.²⁸ נוטרות הייתה התעסוקה העיקרית של 20 מעפילים צפון אפריקאים. לאה מימון הייתה האישה המוגרבית היחידה שעסקה בנוטרות. אבל המפקד היומי של הנוטרים התנהל ביידיש.²⁹

קנטינה: בין עובדי הקנטינה לא עבד מעפיל ששלט בשפה הצרפתית או הערבית-מוגרבת שיכול לתקשר עם המוגרבנים.³⁰ הסיבה לכך הייתה, כנראה, החשש מספסור במוצרי הקנטינה.

חלוקת ביגוד: לעובדים במחנות החורף בטיפת חלב, בית תינוקות, מטפלות, מחסן ועובדים כלליים במטבח חולק ביגוד לפי השתייכות תנועתית. בלטו בחסרונם עובדים צפון אפריקאים.³¹

הצבת שליחים מוגרבים בקפריסין: הזרוע הביצועית של התנועות הפוליטיות בקפריסין הייתה באמצעות שליחיהן. בשלהי שנת 1946, לא היה שליח צפון אפריקאי כי באותה עת לא היה ידוע לסוכנות היהודית על מעפילים מצפון אפריקה בקפריסין. לפי המאגר שהו אז תשעה מעפילים צפון אפריקאים בלבד במחנות ועבורם לא צורך במדריך שהכיר את תרבותם ושפתם. מינואר 1947 ועד ספטמבר 1947 ידוע רק על ביקורו של אלי מויאל בקפריסין לצורך הכנת דוח על המעפילים הצפון אפריקאים. מספטמבר עד דצמבר 1947 פעלו בקפריסין שני שליחים – אלי מויאל ויצחק אברהמי. כלומר שליח אחד ל-1,000 מעפילים. האחרון, מחברי הגרעין הצפון אפריקאי מקיבוץ בית אורן, 'ננוץ' כשנקט בפעולה שלא עלתה בקנה אחד עם נוהלי התקשורת בסוכנות היהודית.³²

²⁴ אצ"מ 0047/100/008 פגישה עם שליחי קפריסין שחזרו ועם העומדים לצאת. (2.9.47); יוסף וינד למזכירות הפוהמ"ז. (4.6.47).

²⁵ אי"ט 2-2/13-71/35. דוח חמל. (10.9.47-20.8.47).

²⁶ אצ"מ J21/66-65. רשימת עובדי הגיוינט (5.1.49).

²⁷ אצ"מ J21/28255; 4; 5. רשימות עובדים לפי מפלגות.

²⁸ אצ"מ J21/474-67. רשימת עובדי אמבולנס במחנות חורף. (25.6.48); אצ"מ j21/474-46 תעסוקה לפי השתייכות תנועתית ת

²⁹ אצ"מ J21/474-44. רשימת עובדים בקנטינות, מחסן ופנקסנות ששחררו משורות המגינים. (ללא תאריך).

³⁰ אצ"מ J21/475-46. רשימת עובדים בקנטינה. (ללא תאריך)

³¹ אצ"מ J21/66-99. מאת האחראית על הטיפול בתינוקות להנהלת מחנות החורף בקשה לקבלת בגדים לחלוקה. (ללא תאריך).

³² אצ"מ S86/53. המדור לשליחים אל אברהמי יצחק שליח בקפריסין. המדור התרעם על פנייתו הישירה של אברהמי לחבר טרנוביץ [יעקב צור, ב.ד.]. (22.12.1947).

מינואר 1948 עד פברואר 1949 מועד סגירת המחנות לא היה שליח צפון אפריקאי בקפריסין. כך גם ברשימת השליחים של עליית הנוער לחודשים נובמבר-דצמבר 1947.³³

בארץ היו כבר גרעינים צפון אפריקאים שהשתלבו בקיבוצים דתיים (שדה אליהו, בארות יצחק ויבנה) וסוציאליסטים (בית אורן, רגבים, שדה נחום ובית השיטה) שהיו יכולים לסייע בהדרכת וקליטת מעפילי צפון אפריקה בקפריסין. לכן, לא ברור מדוע נמנעו התנועות לשלוח שליחים מגרעינים אלה לקפריסין בעוד שחברים מגרעינים אלה נשלחו באותה עת לתוניס, אלג'יר ומרוקו. בפגישתו של שליח מטעם תנועת 'תורה ועבודה' עם ליטבק, מוועדת העלייה במדור הדתי, שתחום אחריותו היה הקצאת שליחים בקפריסין, הלז לא ראה מקום לשלוח שליח נוסף ולדבריו "כעת איננו מסכים להוסיף אף אחד". בעניין הצפון אפריקאים ליטבק טען, [...] "לפי הידיעות שקיבל אין צורך באף אחד ומה שיש מספיק בהחלט".³⁴ יוסף וינד וחברו לשליחות בקפריסין הודיע למזכירות הפוהמ"ז "שהננו מסירים מעלינו כל אחריות [...] כי רק שני שליחי הפוהמ"ז פעלו מול מעפילי 'יהודה הלוי'.³⁵ עולה מכאן שהשליחים של של הפוהמ"ז הטילו את האחריות לכישלון גיוס מעפילים מוגרבים על תנועתם. לפי המאגר, באותה עת היו כ-2,000 מעפילים מוגרבים בקפריסין. מרדכי חיות, שליח 'תורה ועבודה', דיווח למדור הדתי על פעילותו בקרב הצפון אפריקאים במחנה 55 בקפריסין. והציע ש"יש למצוא בהקדם האפשרי מועמד מתאים לשליחות בין יוצאי אפריקה הצפונית". אחרי שהתייעץ עם חברים מתוניס, הם המליצו שהשליח יהיה מיוצאי תוניס או מרוקו [...] ו"אם זה יתקל בקשיים יכול לבוא בחשבון גם חבר קבוצה מעולי מצרים ואפטלו [ואפילו, ב.ד.] תורכיה".³⁶ לדרישה זו לא התקבל מענה מהמדור הדתי. ניתן להבין את הטענה כלפי מעפילי צפון אפריקה שלא הייתה להם שפה משותפת עם רוב אוכלוסיית המחנות, אבל חסרונם של שליחים שידעו את השפה המוגרבית והצרפתית בעלי רקע דומה למוגרבים רק חידד והעמיק את התסכול והמרירות של המעפילים המוגרבים שחמל רפאל זיהה בביקורו במחנות קפריסין.

מסגרות התרבות, הספורט והפנאי: גם הודעות ועדת התרבות על הרצאות ושל ועדת הספורט על תחרויות ספורט הוכרזו בידיש.³⁷ יש להניח שחלק מהמעפילים המוגרבים נטלו חלק בפעילות הספורט בקפריסין. עם זאת, עצם ההודעה בידיש התעלמה מהם.

ספורט: ועדת הספורט במחנה 65 הודיעה על משחק כדורגל בין מחנות החורף 65 ל-67 במגרש של מחנה 64.³⁸ ועדת הספורט של מפא"י הודיעה, כי תחרות כדורגל של קבוצות 'מפא"י ו'גורדוניה' מכל המחנות תתקיים במגרש במחנה 64.³⁹ ברשימת שחקני הכדורגל במחנה 69 לא היו שחקנים צפון אפריקאים, אולי מפני שבמחנה זה היו, לפי המאגר, פחות מ-50 מעפילים צפון אפריקאים. ועדת הספורט במחנה קיץ 69 פרסמה הודעה בלוח המודעות בעברית [הודעה חריגה, ב.ד.] על קיום אליפות מחנות החורף בכדורגל.⁴⁰ לעומת זאת ההודעות על טורניר פינג-פונג [טניס שולחן, ב.ד.], כדורעף וכדורגל פורסמו ברומנית שהייתה שפתם של מעפילי 'כנסת ישראל'.

³³ אצ"מ S86/53-61. מאת י. שטיגליץ. מחלקת העלייה, אל מועצת הנוער למען הקרן הקיימת לישראל (הקק"ל) רשימת שליחים בקפריסין. (25.12.48). ברד, שלמה. שליחות ושליחים לארצות האסלאם. עמ' 145-189;

³⁴ אצ"מ 047/100/008. מכתבו של מ.י. לדב ספיר סיכום פגישה עם ליטבק. (9.9.47); ..

³⁵ אצ"מ 004/100/008 יוסף וינד למזכירות הפוהמ"ז. (4.6.47).

³⁶ אצ"מ 047/100/008. מרדכי, חיות. דווח לוועדה לעליית נוער דתי. (כ"ו אב, תש"ז).

³⁷ אצ"מ J21/19-8/3. הודעה בידיש על מפגש הורים. (4.9.48); אצ"מ J21/19-8/5. הודעה בידיש של ועדת תרבות. (2.9.48); אצ"מ J21/16-84. הודעה בידיש של ועדת הספורט מחנה 65 על משחק כדורגל במחנה 64. (2.9.48).

³⁸ אצ"מ J21/16-84. הודעה בידיש של ועדת ספורט מחנה 65. (9.4.48); אצ"מ J21/54-2/1-6. סטאטוס (תקנון) של ועדת הספורט בידיש. (ללא תאריך).

³⁹ אצ"מ J21/16-127. הודעות בידיש של מפא"י בקפריסין. (6.4.48); אצ"מ J21/47-7. הודעה ברמקול בידיש על משחק כדורגל במחנה 64. (9.2.48).

⁴⁰ אצ"מ J21/77-2. הודעה ברומנית על משחקי פינג-פונג. (ללא תאריך); אצ"מ J21/115-10;4. הודעה על אליפות מחנות החורף בכדורגל. (2.8.48); אצ"מ J21/66-79. הודעה על אירועי ספורט בעברית פינג-פונג וכדורגל. (10.7.48).

והפאנים'. חרף חסרונה של שפה משותפת הספורט יכול היה לקרב בין שתי התרבויות -- הצפון אפריקאית והאירופאית שנפגשו בעל כורחן בקפריסין.

תרבות הפנאי: פעילות הפנאי והתרבות בקפריסין הייתה עשירה: לימודי עברית, סמינר הדרכה, ספריה, תיאטרון, עיתונות וקייטנות.

תיאטרון: תיאטרון יידי פעל במחנה קיץ 55 שהיה מבצרם של מעפילי צפון אפריקה אבל לא היה בין מפעיליו הטכניים (במה או תאורה) מעפיל מוגרבי.⁴¹ למרות שבמחנה 55 הוצגו מחזות בעברית שהומחזו על ידי שלמה ביטון ושיחקו בה חבריו לספינה 'יהודה הלוי' לא נמצא מקום עבורם באנסמבל של התיאטרון.⁴² גם ההודעה על תערוכה והגרלה פורסמו ביידיש.⁴³ מחסום השפה ביטא לא רק חוסר תקשורת אלא גם אי שקיפות ואי נכונות לבוא לקראת קבוצת מעפילים אחרת – המוגרבים.

הרצאות: הודעה על הרצאה במחנה 67 של מורה מסמינר רוטנברג בעברית קלה הוכרזה ברם-קול ביידיש.⁴⁴

קייטנות: פעילות הקייטנות הייתה חשובה לילדים ולנוער בכל המחנות ולא רק בכפר הנוער שפעל במחנה 65. גם בקייטנה אפשר היה להעסיק דוברי צרפתית, מוגרבית ועברית מקרב מעפילי צפון אפריקה בהדרכת ילדים מצפון אפריקה. אך לא כך היה. באוגוסט 1948 הוכנה רשימת עובדים בקייטנה במחנות קראולוס ולא נמצא ביניהם ולו צפון אפריקאי אף שהיה ריכוז ניכר של מעפילים מוגרבים במחנות קראולוס.⁴⁵

ספרייה: קוראים צפון אפריקאים היו רשומים בספריה ואחד מהם אף נדרש להחזיר ספר ששאל.⁴⁶ בקבוצת 'בן יהודה' היו דוברי עברית רהוטה ובכל זאת לא הועסק אף צפון אפריקאי בספרייה.⁴⁷

בכול התחומים שהוזכרו לא נמצא מקום למעפיל צפון אפריקאי לשרת את קהילת המעפילים מארצות מוצאם.

תקשורת ועיתונות: כלי התקשורת הפנימית העיקריים שפעלו בקפריסין היו: לוח מודעות, מערכת כריזה (רם-קול) ועיתונות מקומית. היו פרסומים של הסוכנות היהודית ועיתונים ארץ ישראלים שעדכנו את המעפילים על הנעשה בפלשתינה-א"י ובעולם. בלוח מודעות פורסם מידע רלוונטי לציבור המעפילים במחנות.

המאבק על מקומה של השפה העברית - שקיפות ונגישות מידע: השפה העברית לא זכתה לעדנה בקפריסין למרות שהייתה המפתח להיקלטות בפלשתינה-א"י ולאחר מכן בישראל. המועצה השנייה של מחנות הקיץ- קראולוס קראה, לשפר את לימוד השפה העברית.⁴⁸ הוועדה להפצת השפה העברית פנתה שוב ושוב לתנועות שתמסורנה את הודעותיהן למערכת רק בשפה העברית.⁴⁹ כמו כן הופנתה קריאה לציבור המעפילים "לתת זכות קדימה לשפה העברית בפרסום הודעותיהן" [...] ו"לפנות בשפה העברית במקומות ציבוריים בהופעות ציבוריות, קנטינות

⁴¹ אצ"מ J21/329-80. שם התיאטרון האידי במחנות קראולוס; אצ"מ J21/235-213. רשימת עובדי התיאטרון האידי.

⁴² אתע"ל vi23-420. מחזה של שלמה ביטון, מעפיל 'מיהודה הלוי', מחזה 'ארבעה בנים' לפי סיפור בצרפתית. (ללא תאריך).

⁴³ J21/47-151-151. הודעה משותפת של ועדת הביטחון והמוזכירות המשותפת על תערוכה והגרלה. (8.2.48). התרגום מיידיש על ידי חברת ליצ"י רמת גן.

⁴⁴ אצ"מ J21/16. הודעת מפא"י ביידיש על הרצאה בעברית קלה. (14.4.48).

⁴⁵ אצ"מ J21/282-50. רשימת עובדים בקייטנות ילדים לפי תנועות; אצ"מ J21/282-49. רשימת עובדי קייטנה.

⁴⁶ אתע"ל vi 23-21(6372237). רשימת משאילי ספרים בספריית קפריסין.

⁴⁷ אצ"מ J21/282-8; 9. רשימת עובדים כללים ומדריכים לפי תנועות.

⁴⁸ אצ"מ J21/325-46. החלטות המועצה השנייה במחנות קראולוס. (13.12.48).

⁴⁹ אצ"מ J21/47-189. פניית הוועדה להפצת השפה העברית בקפריסין. (ללא תאריך)

ודואר".⁵⁰ המערכת המוסדית התעלמה מדרישה זו כי שפתם של רוב המעפילים ממזרח ומרכז אירופה הייתה יידיש. הדרישה שההודעות תוכרזנה בעברית לכלל המעפילים נועדה לחזק את מעמדה של השפה העברית והקשר עם היישוב ואולי לחזק גם את רמת השקיפות והתקשורת במחנות. בהודעות אחרות, גם הן ביידיש, התבקשו הנרשמים לקורסים בעברית שטרם הוצבו בכיתות להגיע ביום מסוים למזכירות המחנה כדי להירשם וכדי להתעדכן על השינוי בשעות הלימוד.⁵¹ ה'ז'ק פרץ, מעפילי 'יהודה הלוי' שלמד לדבריו עברית במחנה בחברת 'אשכנזים', הצליח לשכנע את המורה להסביר את דבריו בעברית ולא ביידיש.⁵² מועצה השנייה של מחנות קראולוס [מחנות הקיץ, ב.ד.] קראה לכל המועסקים בתפקידים ציבוריים ללמוד עברית והתכוונה לארגן 'שבוע עברית כל חודשיים'.⁵³ האבסורד בהחלטה זו הוא שהיא התקבלה לקראת סגירת המחנות שהתבצעה כעבור חודשיים בפברואר 1949.

רס-קול: המרחב הציבורי התנהל רק ביידיש. תופעה זו מנעה מהם להשתתף להביע צער על הריגתו של המעפיל משה בן אברהם בידי חיילים בריטים, כיוון שהכרזו הכריזו ביידיש על הזמנת המעפילים לבוא ולהתייחד עם זכרו. מאחר ולא הייתה ידועה ארץ הולדתו, נראה שההכרזה נועדה למעפילים יוצאי אירופה בלבד למרות שכול המעפילים היו שותפים לגירוש, לסבל ולמעצר בקפריסין. זאת למרות שמאיר אידן, מעפיל מ'שיבת ציון' דובר צרפתית, הועסק במערכת הרס-קול.⁵⁴ חשוב לציין שהפנייה ליידע בעברית ברס-קול את ציבור המעפילים יצאה ממחנות הקיץ בהן היה הריכוז הגדול ביותר של מעפילים מוגרבים. אפשר לשער ששפה משותפת-עברית-הייתה עשויה לשפר את התקשורת בין שתי האוכלוסיות המוגרבית והאירופאית אבל המנגנון המשיך להכריז ביידיש.

עיתונות: ספירת מלאי של העיתונות במחנות קפריסין, שערכה מוסייה ליפמן, העלתה שמתוך 46 עיתונים רובם הופקו ביידיש, רומנית והונגרית ובחלק מהם השתרבבה גם העברית, אך לא היה עיתון בצרפתית ובערבית מוגרבית. היו חמישה עיתונים בעברית: 'אגרת לחברים', 'על הסף', 'שורות', 'העלון החינוכי' ו'שבבי' רוב העיתונים יצאו לאור מטעם תנועות פוליטיות ששליחיהן הדריכו במחנות.⁵⁵

בכול יום הוטסו עיתונים מהארץ למעפילי קפריסין, תחילה מחיפה ולאחר מכן מלוד. חלוקת העיתונים הייתה: 'דבר' (מפא"י), 'הארץ' (אזרחי), 'משמר' (השוה"צ), 'הבוקר' (רוויזיוניסטי), 'המשקיף' (אזרחי), ו'הצופה' (הפורה"ז). חלוקה ששיקפה את ההתפלגות הפוליטית בארץ. לבית החולים בניקוסיה הוקצו חמישה עיתונים. הסגל [השליחים והמנגנון של המחנה, ב.ד.] קיבלו 30% מהעיתונים ומחנות הקיץ והחורף קיבלו 35% כול אחד. כל שבוע נשלחו 2,000 עותקים של העיתון ביידיש 'די-וואך' – 'השבוע'. בסופי שבוע נוספו 576 שבועונים ובעיקר 'דבר השבוע' ו'דבר לילדים' של 'מפא"י' ושבועון אחד של תנועת 'אחדות העבודה'. הופצו 50 עותקים מהשבועון 'בשער' למתחילים בעברית, כמות שולית לעומת השבועונים המפלגתיים לאוכלוסייה שהייתה בראשית צעדיה בלימוד השפה העברית.⁵⁶ זמינות המידע ביידיש מעיתון כמו 'די וואך' חיזקה את כוחו של הסגל, ראשי המחנות והוועדות. הצטבר בידיהם מידע שאפשר להם להתעדכן בנעשה בארץ והם

⁵⁰ אצ"מ J21/50-202. החלטת הכינוס להפצת השפה העברית במחנות החורף בקפריסין. (ללא תאריך).
⁵¹ אצ"מ J21/16-116. הודעה לוועדת תרבות מחנה 65. (8.4.48); J21/16-19/8/5. הודעה על שינוי שעות לימוד החוגים. בעברית. (2.9.48). התרגום מיידיש על ידי חברת ליצי רמת גן.
⁵² ראיון אישי עם ז'ק פרץ, רינתיה (18.9.84).
⁵³ אצ"מ J21/325-46. החלטת המועצה השנייה של מחנות קראולוס. 13.12.48.
⁵⁴ אצ"מ J21/279. רשימת עובדים בקפריסין. (14.8.48).
⁵⁵ ליפמן, מוסייה. מחנות המעפילים בקפריסין – ספירת מלאי. קשר מס' 16. נובמבר, 1994. עמ' 106-118.
⁵⁶ אצ"מ S86/77-12. דוח של משלוח עיתונים לקפריסין. (ללא תאריך).

שימשו כמתווכי המידע ופרשו אותו לפי תפיסת עולמם הפוליטית והשתייכותם התנועתית. כמות כה קטנה של עיתונים לא הספיקה לאלפי המעפילים שרובם לא ידעו עברית. הייתה זו חלוקת משאב תקשורת עבור אנשי שלומנו ולא ל'עמך' המעפילים ובכללם המוגרבים.

שירותי דת, בריאות, וחינוך: בכול התחומים האלה הועסקו עובדים שעברו הכשרה מקצועית וניתן להניח, שהיו ביניהם מעפילים מצפון אפריקה בעלי הכשרה מקצועית מתאימה בחלק מהמקצועות.

שירותי דת: מעפילי צפון אפריקה המסורתיים הודרו מתפקידים בחברה קדישא ובוועד המקווה.⁵⁷ זהפרן [זעפרן] פיליפ היה אמנם נציג צפון אפריקאי בוועדת הדת.⁵⁸ אבל, בין מעפילי המגרב היו גם רבנים ששרתו בקהילותיהם כמו הרב פרגיון שהעפיל ב'בן הכט' וזיפה כהן מג'רבה שהעפיל ב'שיבת ציון'. לא ידוע אם הם הועסקו בתפקיד כלשהוא בתחום הדת.

שירותי בריאות: ההודעה בידיש להתייצב במרפאת של מחנה 68 נמסרה למעפילי 'לא תפחידונו' ממחנה 65, שביניהם היו גם מעפילים מוגרבים.⁵⁹ כשהגיע תורם של מעפילים שעבדו בבית החולים הצבאי הבריטי (BMH) בניקוסיה לעלות ארצה והתפנו שם מקומות עבודה, פנה ועד העובדים בב'י"ח למזכירות מחנות החורף בבקשה לגייס בחורות רווקות ולא נשים הרות ולא נמצאו ברשימות המועמדות מוגרביות.⁶⁰ במחנות החורף מניין המעפילים המוגרבים היה בטל בשישים, ויתכן וזו הסיבה שלא הוצב אף אחד מהם לתפקידים בבית החולים הצבאי.⁶¹ שני מעפילים צפון אפריקאים עבדו בבית החולים הצבאי הבריטי – גבראל אזולאי מ'המעפיל האלמוני' ויחזק דובש מ'שיבת ציון'.⁶² אזולאי 'עבד' מטעם 'שורות המגנים' [ארגון ההגנה, ב.ד.] במעקב אחרי מלשינים בין החולים בבית החולים וגם אחר פעילות הבריטים.⁶³ במהלך ינואר 1948 הופנו מעפילים נוספים לעבודה בבית החולים הצבאי הבריטי ולא נמצא ביניהם מעפיל צפון אפריקאי גם כשלא היה ברור מה ההכשרה הדרושה לעבודה זו.⁶⁴ חלק מהם עבדו כמתורגמנים ברומנית ואנגלית.⁶⁵ בין הצפון אפריקאים היו שדיברו צרפתית ויתכן שאפשר היה להעסיקם גם אותם כמתורגמנים.

שירותי חינוך: ההתעלמות הנחרצת ממעפילי צפון אפריקה דוברי ובעלי ניסיון בלימוד השפה העברית לא פסחה גם על רשימת המורים והמדריכים. בין מורי בית הספר הכללי במחנות קראולוס לא היה ייצוג למעפילי צפון אפריקה שידעו ולימדו עברית במרוקו. מרדכי חיות, שליח התנועה 'תורה ועבודה' פתח כיתת לימוד לילדים במחנה 55, וניסה להפעיל מורים צפון אפריקאים. אך פועלו התמקד בכפר הנוער במחנה 65 והוא לא התפנה להקדיש זמן לפעילות במחנה 55.⁶⁶ צפון אפריקאים לא הועסקו בהוראה בבית ספר במחנה שבו היו רוב.

הסוכנות היהודית ראתה בסמינר רוטנברג למדריכים⁶⁷ אמצעי לזיהוי כוחות שעשויים לסייע בידה להתמודד עם המתח בין יוצאי צפון אפריקה ליוצאי אירופה בקפריסין.⁶⁸ המחלקה

57 אצ"מ J21/330-2/18-20. רשימת אישורי עבודה לפי תנועות; J39/21/330-2. רשימת עובדי קנטינה לפי תנועות.

58 אצ"מ J21/72-32. פיליפ זהפרן [זעפרן] מעפיל ממחנה 69 בקפריסין מצפון אפריקה חבר ועדת דת; J21/330-2/51. רשימת ועד החרדים וחברה קדישא. (ללא תאריך).

59 אצ"מ J21/16-82. הודעת המרפאה. (10.6.48).

60 אצ"מ J21/66-77. פניית ועד העובדים בבית החולים למזכירות המשותפת במחנות החורף. (31.3.48).

61 אצ"מ J21/69-91. (דובש יחזק); אצ"מ J2/169-12. (אזולאי גבראל); עובדי בית החולים הצבאי הבריטי.

62 בעת פרסום ההודעה שני המעפילים הצפון אפריקאים שעבדו בב'י"ח הצבאי עלו כבר ארצה.

63 ראיון אישי עם יוסי עקריש 'המעפיל האלמוני'. (פברואר, 2015).

64 אצ"מ J21/69-68. אישורי העסקה לעובדי המחנות ב'י"ח מטעם תנועת בית"ר. (ללא תאריך).

65 אצ"מ J21/69-107. אישור העסקה של שוורץ ישראל כפועל בב'י"ח בניקוסיה. (16.11.48).

66 אצ"מ 047/100/008. בתדרוך של שליחים לקפריסין, השליחים ציינו ש-150 נוער מ'שבי (שיבת ציון) רשומים

אצלם, מהם 30 ילדים יתומים. (2.9.47).

67 אצ"מ J21/237-57/2; אצ"מ J21/237-5/1; J21/237-58; J21/237-57/1; 2; 5. רשימות מורים במחנות קיץ;

68 אצ"מ J21/282-5. דוגמה לרשימת עובדים לפי תנועה – אגודת ישראל; אצ"מ 47/100/008. מחיות לוועדת עליה

לשליחים ביקשה להתעדכן על הכשרתם של הצפון אפריקאים בסמינר. "הסוכנות תלתה תקוות רבות בסמינר הדרכה עבור הצפון אפריקאים של 20-25 אשר מחיצות של מקומות המוצא אינן מפרידות ביניהם ובין הציבור בו הם צריכים לפעול, זהו נכס יקר".⁶⁹ במילים אחרות הסמינר נתפס בעיניה כחלק מתהליך הקואופטציה שעל המוגרבים לעבור בקפריסין.

הדיווח של אלי מויאל, שליח הסוכנות היהודית, על השתלבותם של צפון אפריקאים במזכירות מחנות הקיץ, לקה בחסר. הוא ציין, כי מעפילי צפון אפריקה שולבו בוועדות שונות במחנות קיץ ולא כך היה.⁷⁰ מגוון התחומים מהם הודרו מעפילי צפון אפריקה באופן מוחלט יצר תסכול וניכור שלא הקלו על מצוקתם החברתית. למעשה הם היו בחזקת 'נוכחים נפקדים'. ניתן להניח, שניצנים של ההדרה החברתית כלפי יהודי צפון אפריקאים בישראל בצבאו כבר במחנות הגירוש בקפריסין. המחאה הייתה באופק וחיכתה להתפרץ.

דפוסי המחאה של מעפילי צפון אפריקה במחנות קפריסין: התסכול והניכור הובילו את הצפון אפריקאים למחות על הדרתם משיגרת החיים וקבלת ההחלטות במחנות. מחאתם של מעפילי צפון אפריקה התבטאה במספר דרכים והעידה על מאמציהם להתמודד עם חיי היום יום ומעל לכול עם ממסד שלא השכיל להכילם במחנות. המחאה התאפיינה בכתיבת מכתבים למזכירות המשותפות של מחנות הקיץ והחורף. היו מחאות שהופנו לשלטונות המחנה הבריטיים ולקונסול הצרפתי בניקוסיה והיו שהופנו לסוכנות היהודית והביעו כעס על התנהגות בלתי הולמת של שליחי הממסד כלפי המעפילים המוגרבים. הייתה מחאה לגבי אספקת צורכי הדת של המעפילים הצפון אפריקאים כשהגיעו מים עד נפש. הייתה הפגנה -- מחאה נגד נציגה בכירה של הסוכנות היהודית. היה איום 'לכבוש' את משרדי המחנות. האיומים לחזור לארצות המגרב נשזרו בחלק ממחאות אלה. היו מחאות אישיות וקבוצתיות. במידה מסוימת המנגנון הניהולי היה ער למחאות וכמוהו הממסד הוולונטרי שהופעל בידי-הגיוניט. הממסד הבריטי לא התערב כול עוד נשמר הסדר במחנות. לא לכול המחאות במחנות נמצאו תגובות של הממסד.

פנייה למושל הבריטי בקפריסין: 200 מעפילים מארצות שונות, ממחנה 66, שלחו מכתב בצרפתית למושל הבריטי בקפריסין וביקשו להעבירם לאחת ממושבות האימפריה הבריטית כי לאכזבתם הם לא הגיעו לפלשתינה-א"י. הכותבים ציינו, שצעירים רבים שותפים למחאתם וביקשו שתוקם ועדה שתדון בעניינם. המכתב האנונימי נשלח גם לקונסול הצרפתי בניקוסיה.⁷¹ החותמים לא הזדהו מחשש לחייהם ממעפילים שלא הסכימו עמם. כיוון שלשון המכתב הייתה בשפה של הגירה ולא של העפלה או עלייה לא ברור מה עלה בגורלו ולא נמצאה אסמכתה לפעולה ספציפית שנקט ממסד המחנות שפעל בחסות הסוכנות היהודית. המחאה ביקרה את רעיון העלייה לארץ ואף הגדילה לעשות עד כדי דרישה להגר למושבה אחרת ברחבי האימפריה הבריטית. מחאה שהייתה בסתירה לחזון הציונות. המכתב נכתב יום לאחר גירוש מעפילי 'יהודה הלוי' לקפריסין שמעפיליה שוכנו במחנה 55, לכן לא ברור עד כמה מחאה זו ייצגה את מעפילי 'יהודה הלוי'. לפי המאגר, עד תאריך המכתב, העפילו 215 צפון אפריקאים בספינות המעפילים הבאות 'מורדי הגיטאות' (6), 'שבתאי לוזינסקי' (1), 'בן הכטי' (47), 'המעפיל האלמוני' (62), 'לנגב' (52) ו'תאודור הרצלי' (7), 'מולדת' (14), 'שאר ישוב' (3), 'התקווה' (1) ו'חיים ארלוזורוב' (7). כיוון שאין נתון על

המדר הדתי. (כ"ו אב, תשי"ז); אצ"מ J21/66-117. רשימת עובדי בסמינר בית רוטנברג. (21.4.48). אצ"מ S86/53 . מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

⁶⁸ אי"ט 13-2/35/7. דוח של אלי מויאל לראשון לציון מאיר ח. עוזיאל. (5.11.47); אצ"מ S86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

⁶⁹ אצ"מ S86/53 שם לעיל.

⁷⁰ אצ"מ S6/262. דוח אלי מויאל על מחנות קיץ בקפריסין. (5.9.47).

⁷¹ אתע"ל (637004) 23-1.vi. מכתב של 200 מעפילים מחנה 66. (2.6.47).

מספר המוגרבים ששהו במחנה 66, במחצית הראשונה של שנת 1947, אין אפשרות לדעת כמה מוגרבים וכמה מעפילים מארצות אחרות חתמו על המכתב. בעדותו של מוריס לאוב, מנהל הג'וינט בקפריסין, נרמז שהיו פניות אנונימיות בצרפתית להגר לאמריקה אך "מחשש שיתפסו אותם ויגלו אותם יענישו אותם בתוך המחנות". לאוב הניח שהם היו מצפון אפריקה.⁷²

הפגנה נגד גולדה מאירסון: כשביקרה בנובמבר 1947 גולדה מאירסון במחנה 55 שהיה מאוכלס ברובו בצפון אפריקאים הם קיבלו את פניה במטח עגבניות וביצים.⁷³ מאירסון, הייתה האישה הבכירה ביותר שביקרה בקפריסין, שניהלה משא ומתן עם השלטונות הבריטים על עליית תינוקות וילדים עם הוריהם מקפריסין. ניתן לשער שחלק מהמעפילים וביניהם גם מוגרבים חששו שההסדר שנקבע 'ראשון נכנס ראשון יצא' עמד בפני שינוי. במקביל מעפילי 'רפיח' עם מעפילים צפון אפריקאים מ'המעפיל האלמוני' הפגינו כנגד ההסכם מסיבה דומה. בנוסף להדרתם ממקורות תעסוקה והדימוי השלילי שדבק בהם, בצדק ושלא בצדק, המעפילים הצפון אפריקאים ששהו במחנה התייאשו והתמרמרו והביעו מחאה על תנאי החיים הלא אנושיים במחנות החורף והקיץ.⁷⁴

מחאה בעלת אופי קהילתי: שני מעפילים מלוב – פאולינו חביב ונחום סבירה – חברי תנועת 'דרור' ממחנה 62 הביעו, בשם יהודי טריפולי, מחאה, במהלך ביקורה של גולדה מאירסון בקפריסין, נוכח מצב הקהילה שלהם בטריפולי, "יהדות טריפולי אם תמשיך ככה בחיים בלי עלייה תאבד [...] ואז תהיו אשמים כלפי היהדות וכלפי ההיסטוריה היהודית".⁷⁵ המחאה שמה את גורל קהילת טריפולי על ראשם של מקבלי ההחלטות בסוכנות היהודית שנתפסו כאחראים לגורל העם היהודי והשאירו להיסטוריה לשפוט את התנהגותם. המחאה זכתה לתגובה נדירה אך שבלונית של הסוכנות היהודית ש"המצב בטריפולי ידוע לסוכנות והוא אינו שונה ממצבן של קהילות שונות בארצות דומות".⁷⁶ תגובה זו התעלמה מניסיונם האישי של הכותבים בפגרום שהתחולל בטריפולי, בשנת 1945, בו נהרגו ונפצעו מאות יהודים.⁷⁷ מחאתם לא הייתה על החיים במחנות קפריסין, אלא על מצב אחיהם בטריפולי. הסוכנות היהודית אף העזה להטיח בהם ביקורת [...] "אולם אין אנו מניחים כי במשך שהותכם בקפריסין לא למדתם לדעת על מצוקת העלייה שאנו נתונים בה עד היום הזה ואת המאבקים הקשים למענה".⁷⁸ כזכור, החשש מפני 'פרהוד', כדברי בן גוריון, היה המניע להצלת יהודים ותשובת הסוכנות היהודית אפילו לא התייחסה לכך.

מחאה-דרישה למינוי איש קשר לצורכי הדואר לש המוגרבים: 70 מעפילים מוגרבים, מספינות וממחנות שונים, הגישו למזכירות המשותפת של המחנות למנות מטעמם את המעפיל בוויני לוסיאן כאיש קשר לצורכי קבלת דואר.⁷⁹ דרישה זו כוונה כנגד השליטה הריכוזית שהייתה בידי הסוכנות היהודית בקבלת ומשלוח דברי דואר. הדואר עבר דרך המסנתת הבריטית בקפריסין אך היה באחריות וניהול הסוכנות היהודית ששימשה 'כשומרת סף' על תוכנם של המכתבים. דאגתם של מעפילי צפון אפריקה הייתה שהם לא קיבלו מכתבים שנשלחו אליהם מהמגרב ומכתביהם

⁷² אי"ט 16-12/48/18. ראיון עם לאוב מוריס.

⁷³ שאלות ותשובות בהמשך לראיון אישי עם אליהו ביטון, מ'היהודי הלוי'. ירושלים. (1981-1983); ראיון עם יוסי עקריש, מעפיל מ'המעפיל האלמוני'. קריית שמונה. (26.2.15).

⁷⁴ אצ"מ S6/262. דוח של אלי מויאל. (5.9.47)

⁷⁵ אצ"מ S6/3847. מאת פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה לגולדה מאירסון בקפריסין. (12.11.47).

⁷⁶ אצ"מ S6/3848. תשובת י. בכר, ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית למכתבם של פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה.

⁷⁷ כחלון. ההעפלה מלוב . . .

⁷⁸ אצ"מ S6/3848. תשובת יוסף בכר, ממחלקת העלייה של הסוכנות היהודית למכתבם של פאולינו חביב ורפאל נחום סבירה. הערה 736 לעיל.

⁷⁹ אצ"מ J21/231-11; 12. הצהרה/דרישה של 70 מעפילי צפון אפריקה למנות נציג במחנות האחראי על קבלת דואר. (ללא תאריך).

למשפחותיהם במגרב לא הגיעו ליעדם. הדרישה העידה שהתקיים קשר מכתבים בין מעפילים מהמגרב לבני משפחותיהם בארצות מוצאם. פנייתו של המעפיל ואזנה שמעון, להקדמת עלייתו ארצה, מרמזת על התכתבות ישירה בין מעפילים לבין בני משפחתם במרוקו.⁸⁰ חיים מויאל ממעפילי 'יהודה הלוי' שהשאיר את אשתו במרוקו קיבל מכתב באמצעות הגויינט דרך הצירות הצרפתית בקפריסין. השליח אלי מויאל התעניין במקרה זה והתברר שחיים עשה סידורים לפרנסת ילדיו ואשתו שם.⁸¹ אמנון בן-שושן מעפיל בספינה לנגב' התכתב בעקיפין עם משפחתו באסווירה [מוגדור] שבמרוקו באמצעות משפחת קרוביו בירושלים.⁸² מכתבים שביטאו מרירות, עוגמת נפש ואכזבה מצד המעפילים שנשלחו למקורביהם ובני משפחתם לא הגיעו ליעדם. שלטונות הבריטים צנזרו את מכתבי המעפילים והסוכנות היהודית הפעילה צנזורה משלה. ושוב פרדוקס במדיניות הסוכנות היהודית: מחד גיסא, הסוכנות לא עודדה עלייה מהמגרב לפלשתינה-א"י אחרי כישלון 'הפורצים' ומאידך גיסא, יתכן שהסוכנות היהודית חששה מהשפעת מכתבי המוגרבים על ההתייחסות אליהם במחנות קפריסין על היקף העלייה משם. זהו הפרדוקס שמלווה וצובע את הקשר של הסוכנות היהודית עם קהילות המגרב. מאחר והסוכנות היהודית לא עשתה מאמצים יוצאי דופן בכל הקשור לעלייה מהמגרב לכול מכתבים של מוגרבים לבני משפחתם בעלי תוכן שלילי לא הייתה השפעה על זרם העולים משם.

מחאה על צורכי הכשרות במחנות: מחאה של מעפילים צפון אפריקאים בעלת אופי אחר הייתה כנגד מנהלי המחנות בנוגע לצורכי כשרות. מנחם ויינשטין, שליח וחוקר תנועות הנוער במחנות בקפריסין, ציטט מכתב שחתמו עליו 40 פעילי תנועת 'דרור' ו-160 חברי תנועת 'המזרחי' ממרוקו, על אי קבלת בשר ושמן כשרים, מפני שלא אפשרו למשגיח הכשרות לצאת מהמחנה ולדאוג לכשרות המוצרים. למחאה נוסף איום שהמעפילים יפנו "ישר לאנגלים לסדר העניין" זו מחאה על אזלת ידה של המזכירות המשותפת של המחנות והסוכנות היהודית שלא השכילה לטפל בעניין הכשרות.⁸³

מחאה בגין מתח אידאולוגי: ה'אינצידנט המרוקאי' ביטא מתח בין התנועה הרוויזיוניסטית- 'בית"ר' לתנועה הסוציאליסטית- 'השוה"צ'. מעפילים מוגרבים מחו כנגד פעילי 'השוה"צ' שהניפו דגל אדום לרגל המהפכה הסובייטית במחנה 55. "הדגל האדום הונף מעל דגל הלאום ו"הבית"ריסטים חיממו את כול העסק"⁸⁴ העיד ז'ק פרץ מ'יהודה הלוי'. מעפילים צפון אפריקאים חיטטו לשרוף את אוהל 'השוה"צ'.⁸⁵ ה'אינצידנט' לא היה מחאה נגד הממסד אלא נגד תנועה פוליטית עם מערכת ערכים שונה מזו של מעפילי צפון אפריקה המסורתיים. אין ידיעות רבות על האינצידנט כי לא התקבלו דיווחים מסודרים משליחי הסוכנות היהודית. מחלקת העלייה התלוננה בפני אחד משליחיה שלא שמעה על-

אודות ההתנגשות עם המרוקנים לצערנו, לא קיבלנו מאת מזכירות המשלחת כל ידיעה,⁸⁶ אך [...] "הדים קלושים הגיעונו כאן וגם אז בצורת שמועות. האחרונה בתוכן הייתה על איזה 'סכסוך עם המרוקנים' מבלי למסור פרטים על טיב הסכסוך [...] נודה לך באם בהזדמנות הקרובה תכחישה או תמסור פרטים יותר מלאים עליה."⁸⁷

⁸⁰ אצ"מ J21/534-8. פנייתו של שמעון ואזנה למזכירות המחנה. (9.2.48).
⁸¹ AJJDC מזכר מאת אלי מויאל למנהל המחנות משה לאוב מטעם הגויינט (25.8.1947)
⁸² ראיון עם אמנון בן-שושן, מעפיל ב'לנגב'. קיבוץ מעגן. (2013).
⁸³ ויינשטין. **ציונות דתית** עמ' 204-205. מצוטט אצלו. המסמך לאותר בתיק ארכיון לבון.
⁸⁴ ראיון אישי ז'ק פרץ רינתיה (18.9.84).
⁸⁵ זילברברג. בשליחות העם והמדינה. עמ' 90.
⁸⁶ אצ"מ S86/53. מכתבם של ז. חקלאי. שטיגליץ אל השליח ישראל ביטמן בקפריסין. (15.10.47).
⁸⁷ אצ"מ S86/53. מאת ז. חקלאי וי. שטיגליץ לאלי מויאל בקפריסין. (22.10.47).

פנייה זו של הסוכנות היהודית ביטאה את חששה מאיבוד שליטה בגין אירוע פוליטי בין יהודים מאפריקה ומאירופה. חיזוק לטענה זו עלה בהודעתה של הסוכנות היהודית לשליחים מויאל ואברהמי שקראה להטמיע "דפוסים ארגוניים מסוימים בתוך הציבור הצפון אפריקאי. [...] מאחר והגיעו אליה שמועות מפי שליחים אודות המתרחשות השוררת בקרב יוצאי אירופה והצפון אפריקאים והלכי הרוח בין האחרונים. וטוב, כי היחסים השתנו, במידה מסוימת, לפחות".⁸⁸ פניית הסוכנות היהודית עודדה את השליחים להפנות מעפילים מוגרבים להשתלם בסמינר המדריכים של בית רוטנברג.

מחאה על יחס הממסד בקפריסין כלפי המוגרבים: מחאתו של וזיפה כהן, פעיל ציוני מרכזי בתנועת 'עטרת ציון', ממעפילי 'שיבת ציון' הייתה על יחס מזלזל של הממסד כלפי מעפילים מוגרבים. הוא פנה למדור הדתי של הסוכנות היהודית וקבל על יחס והתנהגות לא נאותים כלפי כול יהודי צפון אפריקה בהכרזות הרם-קול במחנות. תשובת הסוכנות היהודית הגיעה לאחר כחודש והייתה 'דיפלומטית' ומתחמקת כדרכה, "הרחיבו את פעולתכם, [מעפילי תוניס] [...] העמיקו ידיעותיכם בשפה העברית וסיפרותה".⁸⁹ תגובה קלאסית בארסנל התשובות של הסוכנות היהודית לפניית של פעילים ציוניים מארצות המגרב.

המחאה על שמירת עיקרון היציאה מקפריסין: יישום העיקרון של 'ראשון מגורש ראשון יוצא מקפריסין' אותגר על ידי ועדת העלייה במחנות החורף בפני הרב יצחק שרייבובים, הנציג הבכיר בסוכנות היהודית בקפריסין, גם כאשר היה מדובר בחולים, תינוקות ונשים הרות.⁹⁰ אחרי למעלה משנה וחצי במחנות, מחו מעפילים מבולגריה ומאפריקה על אי אכיפת העיקרון: "עם [אם, ב.ד.] לא תשמו [תיישמו, ב.ד.] בכוח את המשפט [המשפט, עיקרון העלייה ב.ד.] אז אנו מודעים [מודיעים, ב.ד.] שכבש [שנכבש, ב.ד.] את כל המשרדים במחנות".⁹¹ מחאה מאיימת שלא התממשה, אך הביעה מרירות ותסכול ואף חשש מערעור על סדר העלייה. מחאה שהייתה צפויה, מפני שרבים מהבעלים נשארו בקפריסין, לאחר עליית נשיהם וילדיהם, כדי למנוע גיוסם לצבא.

דוגמה נוספת למתח בנושא סדר היציאה מקפריסין התרחשה חודשיים לפני פינוי המחנות. מעפילים ממחנה 55 טענו, "שמעפילי הספינות 'מולדת', 'תאודור הרצלי' ו'שבתאי לוזינסקי' הועדפו על פניהם בסדר העלייה ארצה והם כבר יושבים במחנה ההסגר יותר מ-20 חודשים. הם דרשו לתת להם את הבכורה לעלות לפני מעפילי הספינות האלה".⁹² המכתב נכתב שבעה חודשים אחרי הקמת המדינה ורבים מהם היו כנראה צעירים בגיל גיוס שלא הורשו לעלות בגלל החלטה בריטית שלא להפר את הסכם הפסקת האש בארץ ישראל. למעשה ספינות אלה גורשו לקפריסין לפני 'יהודה הלוי' ו'שיבת ציון' מצפון אפריקה שחלקם טרם עלו ארצה.⁹³ מאחר ולא נמצאה רשימת חותמים אך ניתן להניח שהיו ביניהם גם מעפילים מוגרבים שמחנה 55 שהיה מבצרם מאז חודש מאי 1947, מועד גירושה של הספינה הראשונה מצפון אפריקה. הצטרפותם של מעפילים צפון אפריקאים ממחנה 55 למחאה זו אף שהחותמים היו ערים לכך שהספינות 'מולדת', 'תאודור הרצלי' ו'שבתאי לוזינסקי' גורשו לקפריסין לפני ספינותיהן נבעה משהייתם הארוכה

⁸⁸ אצ"מ 86/53. מכתבם של שטיגליץ וחקלאי ממדור השליחים לאברהמי יצחק בקפריסין. (22.12.47); מכתבם למויאל אלי. (22.10.47).

⁸⁹ אצ"מ 6/4318. פניית וזיפה כהן לסוכנות היהודית. (15.3.48); ותשובת אליעזר קפלן מהסוכנות היהודית. (ללא תאריך).

⁹⁰ אצ"מ 6-21/283. פניית ועדת העלייה במחנות החורף לרב י. שרייבובים – האחראי מטעם הסוכנות היהודית לניהול מחנות קפריסין. (6.11.47).

⁹¹ אצ"מ פניית למזכירות המשותפת. (6.11.48).

⁹² אצ"מ 18; 17-236/21. עצומת ה-300 למזכירות המשותפת במחנה קראולוס (ח' כסלו, תש"ט).

⁹³ נספח 4. השוואת מועדי הגירוש של ספינות מעפילים לקפריסין. (8-46.4.48).

בקפריסין. לקראת סוף שנת 1948 נציגי התנועות הפוליטיות חתמו על התנגדותם לשנות את העיקרון של "הראשון לנכנסים, הראשון ליוצאים ותובעים שהתור ישמר בכול חומרתו".⁹⁴ מחאה זו באהה חודשיים לאחר הקמת המדינה הגבירה את התסכול של המעפילים שנשאר בקפריסין כבר 20 חודשים. והנה קמה מדינה והם עדיין בכלא הבריטי.

בריחה מהמחנות: מחאה מסוג אחר התבטאה בניסיונות בריחה מקפריסין. חמל רפאל הזכיר בדיווחו כי המרירות של המוגרבים התבטאה "בעשרות מקרים של בריחה", כולם נתפסו בידי המשטרה המקומית" וגם [...] "באיוס לפנות לקונסול הצרפתי במקום [קפריסין, ב.ד.] שיחזירם 'הבייתה' אם לא ימלאו אחרי תנאי זה או אחר".⁹⁵ מאחר שהובטח להם שישבו בקפריסין כחודשיים - שלושה ולשהייה ארוכה יותר הם לא היו מוכנים. הסתבר שחלקם ישבו במחנות למעלה משנה וחלקם אף למעלה משנתיים עד לשחרור. יעקב וענונו, מעפיל ב'יהודה הלוי' נתפס במהלך בריחה ממחנה 55 סיפר שבסופו של דבר עלה ארצה במסגרת עליית הנוער ונלחם במלחמת העצמאות בחטיבת הראל.⁹⁶

את המחאות השונות באופיין אפשר להציב על רצף. בקצה האחד, מחאות אקטיביות – הפגנה שביטאה כעס ומרירות של מעפילים צפון אפריקאים בבחינת פריקת תסכול ושחרור לחצים מידיים וניסיונות בריחה. ובקצה השני, מחאות שביטאו קשיי הסתגלות – בעיית האוכל הכשר וקבלת דואר ובתווך מחאה כנגד יחסם של השליחים כלפי המוגרבים ומחאה על מצבה של קהילת יהודי טריפולי במונחים של הטלת אחריות מבחינה מוסרית והאשמה שהוטלה על ראשי הממסד הציוני.

עד סוף שנות ה-90 של המאה שעברה מקומם של מעפילי צפון אפריקה באתוס הציוני לא היה בראש מעייניהם של חוקרי ההעפלה. הם התמקדו בשארית הפליטה הגדולה והתעלמו מ'קומץ' מעפילים מוגרבים. המחאות מעידות על ניסיונות המעפילים המוגרבים להסתגל ולהתמודד עם החיים במחנות. הדימוי השלילי שדבק בהם שהביא לניכור ולהדרה מוחלטת ממקורות פרנסה ותעסוקה במחנות לא סייעו להשתלבותם בחיי המחנות והם שהזינו את המחאות. מצד אחד הסוכנות היהודית התייחסה בספקנות וחשדנות לבעיות של מעפילי צפון אפריקה. ומצד שני, המנגנון הפוליטי שניהל בפועל את המחנות התעלם מצורכיהם של המעפילים המוגרבים. הם נלכדו בין הפטיש לסדן. תהליכי קואופטציה פוליטית שעברו המעפילים בידי התנועות המפלגתיות הארץ ישראליות לא סייעו להפיג את המתחים שהתעוררו בגין הזרתם של המוגרבים. ומכאן התעוררו מחאות ותקריות שביטאו את מר ליבם של המעפילים הצפון אפריקאים.

תלונתו של יצחק פדידה, ממחנה 64, בשם משפחות צפון אפריקאיות העידה על הבעיות עימם התמודדו,

פעמים הרבה, כשאנו פונים אל מזכירות המחנה או אל ארגונים רשמיים אחרים, קורה המקרה. שהאחד שולח אותנו אל השני וכן הלאה עד שאין כל אחד רוצה לטפל בנו וכולם פורקים משכמם את העול כאילו איננו נוגעים לו. כך שאנו זנחים מכל הצדדים וכל זה מפני שאין לנו נציגות. לכן אנו פונים אל המרכז העליון של היהודים בקפריסין בכדי שתאשרו את זכויותינו. או שיהיה מהוועד איש אחד שיביא אותנו שעליו מוטלת האחריות עלינו ושהוא יכול להדריכנו בחיינו במחנות או שיהיה לנו ביניכם נציג.⁹⁷

⁹⁴ אצ"מ J21/236-13. פנייה של התנועות הפוליטיות במחנות קראולוס. (12.12.48).

⁹⁵ אי"ט 2-13-7/35. דוח חמל רפאל על ביקור בקפריסין. (10.9-20.8.47) (17.11.47).

⁹⁶ יעקב וענונו מעפיל בן 16-17 בספינה 'יהודה הלוי' הוא בן דודה של אבי אליהו ביטון. היה בקבוצת הצעירים שאומצו על ידי הוריי וצורף לקבוצת 'הבונים' שלהם במחנה 55. שיחה אישית עם יעקב וענונו. (26.9.2016).

⁹⁷ אתע"ל 21-23.vi. תלונתו של יצחק פדידה למרכז העליון של יהודי קפריסין מחנה 64. (כ"א חשון, תש"ח). (23.11.48)

תלונה זו מסכמת את הבירוקרטיה והמנגנון הפוליטי הבלתי שקופים שאפיינו את ניהול המחנות על ידי התנועות הפוליטיות בקפריסין. יותר מכול היא ביטאה את התסכול, המרירות, הניכור וההדרה של מעפילי צפון אפריקה בקפריסין.

מקורות ביבליוגרפים

- אבוטבול, סם. ההעפלה מצפון-אפריקה. במערכה, שנה ז', גיליון 7 מס' 79, (מרחשון תשכ"ח), עמ' 16-17.
- אביגור (מאירוב) שאול. לסיכומו של מפעל ההעפלה. עמ' 31-51. בתוך: אביגור, שאול (עורך). *עם דור ההגנה- פרשיות ודמויות*. הוצאת מערכות, תל-אביב, תשי"א.
- אביזוהר, מאיר. ביקור בן גוריון במחנות העקורים ותפיסתו הלאומית בתום מלחמת העולם השנייה. עמ' 253-271. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). *יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1948-1944*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.
- אביטבול, מיכאל. הפעילות הציונית בצפון-אפריקה עד סוף מלחמת העולם השנייה. פעמים 2, חוב' 1, (תשל"ט), עמ' 65-91.
- אבנרי, אורי. אופטימיסט. כרך א, ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2014.
- אבנרי, יצחק. *ההסתדרות הציונית והעלייה הבלתי ליגאלית לא"י מראשית הכיבוש הבריטי ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה*. חיבור לתואר דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב, 1979.
- אבנרי, יצחק. מרד העלייה- תוכניתו של בן גוריון לעלייה בלתי ליגאלית. קתדרה, מס' 44, (תשמ"ז), עמ' 126-157.
- אבנרי, ל. אריה. המאבק בספר הלבן והקמת המוסד לעלייה ב'. שורשים, כרך ג', (תשמ"ב), עמ' 213-245.
- אברבנאל, אדגר. עם פליטים יהודים מצפון-אפריקה. הד המזרח, שנה ו', גל' 34, (4.7.1949), עמ' 14.
- אברהמי, חנה. ראשיתה של התנועה הציונית החלוצית בצפון-אפריקה 1943-1948. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 191-240.
- אורן, מנחם. *להתחיל אחרת לחיות אחרת תנועות הנוער במחנות המעפילים בקפריסין 1948-1946*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1984.
- אורן, מנחם. מנגד תראה את הארץ חינוך הנוער בקפריסין, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ה.
- אלמאליח, אברהם. מעפילי צפון-אפריקה בקפריסין, הד המזרח, תש"ו, (20.11.1945), עמ' 12-11.
- אפרת, אהרן. 'השומר הצעיר' בהכשרה משולש ההגשמה: הכשרה-עלייה-העפלה. מאסף, לחקר התנועה הציונית והסוציאליזם, חוב' י"ז, (תשמ"ז), עמ' 138-148.
- אהרני, ראובן. *מטות תורן. ספינות ההעפלה והרכש לאחר מלחמת העולם השנייה*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1997, עמ' 50.
- ארגוב, לוי. זיכרונות משליחות במרסיי. עמ' 134-145. בתוך: שירן, אסנת (עורכת). *הזירה הימית מראשית ההעפלה עד ראשית המדינה 1934-1949 מחקרים ותעודות*. יד טבנקין, רמת אפעל, 2007.

ב. מכתב מקפריסין מיום 21.11.1947. הסוכנות-היהודית המדור לשליחים, ממכתבי השליחים, ו', אדר ב', ירושלים, תש"ח.

בוגנר, נחום. *אי הגירוש. מחנות המעפילים בקפריסין 1946-1948*. עם עובד, תל-אביב, 1991.

בוגנר, נחום. *ספינות המרי העפלה 1945-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1993.

בוגנר, נחום. חלמיש, אביבה וזרטל, עידית. *תרומת ההעפלה במאבק נגד הבריטים 1945-1947*. חובי י"א. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991.

בזיז, אורנא. פליט בלגי במרוקו בין השנים 1940-1942. פעמים, חובי' 114-115, (תשס"ח), עמ' 149-255.

בלאיש, יוסף. חיים. חלוצים מצפון אפריה בארץ ישראל. הד המזרח, כ"ח תשרי, תש"ו, (5.10.1945), עמ' 9.

בן-דוד, יהודה. *ההגנה באירופה*. יד טבנקין רמת אפעל, 1995.

בן-דוד, יהודה. *חרב בנכר. מעלילות ה'הגנה' באירופה 1945-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1978.

בן-חיים, פרידמן, אפרים. *ההעפלה מצפון-אפריקה: שלש אניות 1947*. שורשים במזרח, כרך ג', (תשמ"ו), עמ' 241-320.

בן-חיים, פרידמן, אפרים. *שליחות לגולה 1945-1948*. עמ' 551-554. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

בן-חיים, אפרים. *השליחות הארץ-ישראלית לצפון-אפריקה התקופה הראשונה 1948/9-1943*, עמ' 4-17. בתוך: יום העיון הראשון: *ההגנה, המחותרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה*. הוצאת ארגון פעילי המחותרת וההעפלה ואסירי ציון בצפון-אפריקה. יד טבנקין, רמת אפעל, 1987.

בן-יוסף, יצחק. *מכתבים מקפריסין*. ספרית תרמיל, תל-אביב, 1973.

בן-צבי, יצחק. *נדחי ישראל*. יד בן-צבי, ירושלים, תשכ"ז.

בן-שמחון, רפאל. עליית יהודי מרוקו לארץ ישראל לא פסקה על-אף התנאים הקשים וסכנת הדרכים. במערכה, גיליון 260, (אוגוסט 1982), עמ' 12-13 ו-25.

בסוק, משה. *ספר המעפילים*. ההסתדרות הציונית, ירושלים, תש"ז.

בראגינסקי, יהודה. *עם חותר אל החוף*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשכ"ה.

בר-אשר, שלום. קווים לתולדות המחותרות וההעפלה מצפון-אפריקה. שנה בשנה. (תשנ"ה), עמ' 449-454.

ברד, שלמה. *שליחות ושליחים לארצות האסלאם 1948-1972*. שורשים במזרח, כרך ג', (1991), עמ' 4-65.

ברד, שלמה. *שליחות ושליחים לארצות המזרח*. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 145-189.

ברלס, חיים. *הצלה בימי שואה*. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשל"ה.

ברמן, אריה. *אוניות המלחמה של המעפילים*. הוצאת אריה ניר, תל-אביב, 2009.

גיל, בנימין. *שלושים שנות עלייה 1919-1949*. דפי עלייה. הסוכנות-היהודית, ירושלים, תש"י.

גלבר, יואב. *מיאל תעלוי עד חוק השבות: לבטים ותמורות בגישה הציונית לעלייה*. עמ' 249-282.

בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). *קיבוץ גלויות עלייה לא"י- מיתוס או מציאות*. מרכז זלמן שזר. ירושלים, תשנ"ח.

גנוז, יצחק. דפי יומן של נערים מעפילי אקסודוס. משואה, כרך כ"ה, (אפריל 1997), עמ' 186-179.

דואר, יאיר. שליחותי ל'החלוץ הצעיר' באלכסנדריה 1946-1947. שורשים במזרח, כרך ד', (1998), עמ' 283-304.

דומיניץ, יהודה. עליה והגירה בשנות מצוקה ובימי תקומה. מוסד ביאליק, ירושלים, 2000.

דרויאן, ניצה. על הציונות בקרב ארצות האסלאם. כיוונים, חוב' 28, (אוגוסט 1985), עמ' 85-92.

הדר, (שכנר) יחזקאל. עם הפעילים והמעפילים של 'החלוץ האחיד' עמ' 33-34. בתוך: ליבר, רוש ותורי אברהם (עורכים). נתיבי הצלה והעפלה המרכז לגולה באיטליה 1944-1948. דפוס סגל, תל-אביב, 1984.

הדר, דוד. העפלה כדרך להצלה (מאמר ביקורת). דפים לחקר תקופת השואה, מאסף ז' (1989). עמ' 206-214.

הדרי וניה, זאב. המוסד לעלייה ב' יומן מבצעים – פאריס 1947. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, תשנ"א.

הדרי, וניה, זאב. פליטים מנצחים אימפריה פרשיות עליה ב' 1945-1948. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשמ"ה.

הדרי, (וניה), זאב. אהוד אבריאל ותקופתו (הרצאה), עמ' 271-273. בתוך: פינקוס, בנימין. יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה 1944-1948. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.

הירשברג, חיים. תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו. מוסד ביאליק, ירושלים, 1965.

הכהן, דבורה. תוכנית המיליון. תוכניתו של דוד בן גוריון לעלייה המונית בשנים 1942-1945. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1994.

הכהן, דבורה. התוכנית לקליטת מיליון עולים בראשית שנות הארבעים. המכון לחקר תולדות קרן הקיימת לישראל הקרקע וישוב הארץ, 1995.

הראל, איסר. ארגון ההעפלה והעלייה ממרוקו. עמ' 371-376. בתוך: שטרית, יוסף וסעדון, חיים (עורכים). מקדם ומים, כרך ז', (2000), אוניברסיטת חיפה.

הראל, חיה. קול קורא של הרצל אל יהודי צפון-אפריקה. כיוונים, חוב' 11-12, (דצמבר 1997), עמ' 48-49.

ויינר, חנה, דליה, עופר. פרשת קלאודו-שאבאץ. עם עובד, 1992, תל-אביב.

וינשטיין, מנחם. ציונות דתית בשולי ארץ-ישראל תנועת תורה ועבודה - במחנות המעצר בקפריסין. הוצאת סביון, 2001.

ויץ, יחיעם. הצלה או גאולה: ניגוד או השלמה. משואה, כרך י"ח, (אפריל 1990), עמ' 32-42.

ויץ, יחיעם. שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית. קתדרה, חוב' 55, (ניסן תש"ן), עמ' 162-174.

ויץ, יחיעם. מודעות וחוסר אונים מפא"י לנוכח השואה - 1943-1945. יד-בן-צבי, ירושלים, 1994.

זהר, אברהם ופעיל, מאיר. (עורכים). הפלמ"ח הימי (הפלי"ס). משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001.

זמוש, עזריאל. גרעין גאולים מעולי קפריסין. עמודים, בטאון הקיבוץ הדתי, מנחם אב, תשמ"ד.

זרטל עדית. נפשות נעלמות-המעפילים והמוסד לעלייה ב' במאבק להקמת המדינה ולאחריה. הציונות מאסף, י"ד, 1989, עמ' 107-126.

זרטל, עדית. בין מוסר לפוליטיקה. העלייה הבלתי-ליגאלית בתפישותיהם של מנהיגי היישוב בין הקונגרס הציוני העשרים לקונגרס הציוני העשרים ואחד. עמ' 87-107. בתוך: שפירא, אניטה (עורכת). העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה. עם עובד, תל-אביב, 1990.

זרטל, עדית. *זהבם של יהודים*. עם עובד, תל-אביב, 1996.

חלמיש, אביבה. ההעפלה: ערכים, מיתוס ומציאות. עמ' 86-98. בתוך: גוברין, נורית (עורכת). *נקודת תצפית תרבות וחברה בארץ ישראל*. תל-אביב, תשמ"ח.

חלמיש, אביבה. הקרב על אקסודוס מול חופי הארץ. עמ' 302-333. בתוך שפירא, אניטה (עורכת). *העפלה מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה*. אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב, 1990.

חלמיש, אביבה. *אקסודוס הסיפור האמתי*. עם עובד, תל-אביב, 1996.

חלמיש, אביבה. מדיניות העלייה בשנות השלושים: בין 'גאולה' ל'הצלה'. זמנים. רבעון להיסטוריה, חוב' 58 (אביב 1997), עמ' 86-99.

חלמיש, אביבה. 'עלייה סלקטיבית' ברעיון, במעשה ובהיסטוריוגרפיה הציונית. עמ' 185-202. בתוך: שפירא, אניטה, ריינהרץ, יהודה והריס, יעקב (עורכים). *עידן הציונות*. מרכז זלמן שזר, ירושלים 2000.

חלמיש, אביבה. עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית. העקרונות המנחים, דרכי הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם. עמ' 178-216. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום (עורכים). *כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948*. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע, 2003.

חלמיש, אביבה. *במרוץ כפול נגד הזמן. מדיניות העלייה הציונית בשנות השלושים*. יד בן-צבי, ירושלים, 2006.

חלמיש, אביבה. מימוני 'ליאגרוף', חלקה של ההעפלה במאבק על ארץ-ישראל 1945-1948. עמ' 63-85. בתוך: שירן, אסנת (עורכת). *הזירה הימית מראשית ההעפלה עד להקמת המדינה 1949-1934 מחקרים ותעודות*. עלי זית כרך ז'. יד טבנקין, רמת אפעל, 2007.

חמל, רפאל. בתוך: *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 602-608. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

חרקובסקי, ישראל. עם אוניית המעפילים הראשונה מצפון מאפריקה. מבפנים, כרך י"ח, חוברת א', (חשוון תשט"ו), עמ' 273-277.

טואיטו, נסים. *פרקים בתולדות בית"ר צפון-אפריקה: תוניסיה אלג'יר מרוקו*. הוצאת הוועדה לחגיגות יובל בית"ר. עדות ומעש, תשס"ד.

טובי, יוסף. דת וציונות: יחס הקהילות היהודיות בארצות המזרח לתנועה הציונית ולמפעל הציוני. עמ' 131-166. בתוך: שגיא, אבי ושורץ, דב (עורכים). *מאה שנות ציונות דתית היבטים היסטוריים, כרך שני*. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"ג.

יומן אקסודוס. ילקוט מורשת, חוברת ח', (מרץ 1968), עמ' 84-103.

יני. בגולת מרוקו. מבפנים, כרך י"ד, (אוגוסט 1949 - אוגוסט 1950), עמ' 673-678.

יצחק, גרשון. העזרה לפליטים יהודים במרוקו במלחמת העולם השנייה. שורשים במזרח, כרך ב', (1989), עמ' 277-313.

ירקוני, הלל. *ספינות המעפילים מ-א' עד ת' או מכוכב איילון עד קרב עמק איילון*. הוצאת גאונים, תל-אביב, 2005.

ישי, ארנון. התנועה הציונית הדתית- פעילותה בצפון-אפריקה ולמען העלייה של יהדות זו לישראל. (1956-1943). חיבור לתואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז.

ישי, ארנון. 'תנועות נוער' ו'ההכשרה העירונית' בטרופולי בין שמירת מסורת לחילון בהשפעת זרמי ההתיישבות הארץ-ישראליים (1948-1943). ממזרח וממערב, כרך ח', (2008), עמ' 259-278.

ישי, ארנון. תנועות נוער חלוציות בטרופולי (1948-1943). פעמים, חוב' 109, (תשס"ז), עמ' 148-122.

ישי, ארנון. תנועת ' החלוץ' בטרופולי וקשריה עם הקיבוץ הדתי. 1948-1944. פעמים, חוב' 44, (תש"ן), עמ' 132-157.

כהן, יוחנן. יום עיון: יהדות צפון-אפריקה ומדינת ישראל. משואה, כרך י"א, (1983), עמ' 173-156.

כהן, יונה. עם שב למולדתו פרקי עלייה תר"צ- תש"מ (1980-1930). הסוכנות-היהודית, ירושלים, 1986.

כהן, יונה. תנועת תורה ועבודה בארצות המזרח עמ' 418-408. בתוך: רפאל, יצחק. וש.ז. שרגאי. (עורכים). ספר הציונות הדתית. מוסד הרב קוק, ירושלים, 1997.

כהן-צרפתי, רחל. שליחות לגולה 1948-1945, עמ' 592-598. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

כנפו, מאיר. 20 שנה לטביעת הספינה 'אגוז'. הדים קהילות ספרדיות בעולם, שנה ז', מס' 46, (סיון תשמ"א), עמ' 17-18.

כנפו, מאיר. פעילות ההעפלה במרוקו לאחר קום המדינה: סיפורה של 'אגוז' עמ' 131-137. בתוך: שטרית, שמעון. חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון-אפריקה. עם עובד, תל-אביב, 1991.

לבסקי, חגית. עליה וקליטה בישוב היהודי. לאומיות, הגירה והתיישבות. האם הייתה מדיניות קליטה ציונית? 153-177. בתוך: בראלי, אבי וקרלינסקי, נחום (עורכים). כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948. אוניברסיטת בן גוריון, באר שבע, 2003.

לוי אבנר. העלייה היהודית לארץ-ישראל לפי המסמכים של עלי אכרם מתצרף ירושלים 1908-1906. קתדרה, חוב' 12, (1979), עמ' 164-174.

לויב, משה. יחסם של הבריטים למעפילים במחנות קפריסין. משואה, (1981), כרך י"א, עמ' 216-221.

ליס, מיכל. העלייה ממרוקו בתקופת המנדט (1919-1948). עבודה סמינריונית, בקורס הציונות בארצות המזרחית. המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תש"מ.

ליס, מיכל. היבטים דמוגרפיים על העלייה מצפון-אפריקה בתקופת המנדט. עמ' 123-128, בתוך: שטרית, שמעון (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהודי צפון-אפריקה. עם-עובד, תל-אביב, 1991.

ליס, מיכל. ממרוקו לישראל: העליות לפני קום המדינה (1830-1948). עמ' 110-122, בתוך: שטרית, שמעון (עורך). חלוצים בדמעה פרקי עיון על יהדות צפון-אפריקה. עם עובד, תל-אביב, 1991.

לסקר, מיכאל. תולדות הפעילות הציונית בקהילות היהודיות במרוקו, בתוניס ובאלג'יריה 1947-1897, סקירה חודשית לקציני צה"ל, 8, (תשמ"ג), עמ' 9-32.

לסקר, מ. מיכאל. עליית יהודי מרוקו מדיניות הממשל ועמדת הארגונים היהודיים בעולם 1956-1949. שורשים במזרח, כרך ב', (1989), עמ' 315-367.

לסקר, מ. מיכאל. העלייה החשאית ממרוקו מדיניות השלטונות כמרכיב ביחסי יהודים-מוסלמים 1961-1956. פעמים, חוב' 63, (תשנ"ד), עמ' 132-159.

לסקר, מ. מיכאל. יהודים מקומיים ופליטים במרוקו הצרפתית ובתוניסיה במלחמת העולם השנייה. פעמים, חוב' 114-115, (תשס"ח), עמ' 55-105.

לסקר, מיכאל. יהודי צרפת ומדינת ישראל: המעורבות בנושא עלייה מצפון-אפריקה 1955-1948. עמ' 341-365. בתוך פינקוס, בנימין ודוריס, בנסימון (עורכים). *יהדות צרפת, הציונות ומדינת ישראל*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1992.

מאיר, אסתר. *התנועה הציונית ויהודי עירק 1941-1950*. עם עובד, תל-אביב, 1993.

מדור בעיתונים, פעולה ציונית בארצות המזרח. הד המזרח, (7.8.1943), עמ' 12.

מויאל, אלי. יהדות צפון-אפריקה. סקירה היסטורית. ניב הקבוצה, כרך ד', חוב' 5 (15), (סיון תשט"ו), עמ' 604-624.

מוסטינגמן, חוה ופרץ בלומה. ספרות הבריחה וההעפלה 1939-1994 מחקר ביבליומטרי. ארכיון, כתב עת לארכיונאות ולתיעוד, 10-11, (1999), עמ' 57-87.

מוסטינגמן, חוה. פרוטוקול משיבה לענייני עלייה ב'. הציונות מאסף כ"א, (1998), עמ' 243-266. מרקוביצקי, יעקב. *גחלת לוחמת גיוס חוץ לארץ במלחמת העצמאות*. יד טבנקין, רמת אפעל, 1991.

מרקוביצקי, יעקב. *ניצני תחייה: 'המרכז לגולה' הפעילות היישובית באיטליה 1944-1948*. הוצאת ס. אבראיקה רומא, 1997.

נאור, מרדכי. *ההעפלה 1934-1948*. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1981.

נוסינוב, ננה. *ההולכים על המים. ההעפלה מאיטליה 1945-1948*. עבודת מ.א. האוניברסיטה העברית, תשכ"ט.

סילורה, דוד. *ההעפלה מארצות המזרח, (עמ' 113-123)*, בתוך נאור, מרדכי (עורך). *עליה ב'*. עידן 1, יד בן-צבי, ירושלים, 1982.

סלוק, ע. *העפלה מצפון-אפריקה*. במערכה, אדר א', גיליון 45, (שנה ד'), עמ' 5.

סלושץ, נחום. *נפוצות היהודים באפריקה הצפונית מימי קדם ועד ימינו אלה*. הוצאת קו לקו, ירושלים, תש"ו.

סעדון, חיים. *ההעפלה מסאפקס לפני קום המדינה*. עמ' 334-347. בתוך שפירא, אניטה (עורכת). *העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, ההעפלה ושארית הפליטה*. עם עובד, תל-אביב, 1990.

סעדון, חיים. *הציונות בתוניסיה 1918-1948*. חיבור לתואר דוקטור. האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1992.

סעדון, חיים ורפל, יואל (עורכים). *במחתרת מארצות האסלאם פרשיות העפלה והגנה*. יד בן צבי, ירושלים, תשנ"ז.

סעדון, חיים (עורך). *קהילות ישראל במאה ועשרים: מרוקו. אלג'יריה וטוניסיה*. יד בן-צבי, ירושלים, תשס"ה.

ספינת המרי. הוצאת מערכות, י"א, חוב מ"ד. ללא שם של מחבר וללא תאריך.

עדס, אברהם. שליחים לגולת המזרח. הד המזרח, 29.1.1943, עמ' 4.

עופר, דליה. העלייה הבלתי ליגאלית לארץ ישראל. סקירה חודשית לקציני צה"ל. כרך 28 מס' 4-3, (מרס-אפריל 1981).

עופר, דליה. הצלה בדרכי עלייה ב' - סיכויים ומציאות. יהדות זמננו, שנתון לעיון ולמחקר. כרך א', (תשמ"ד), עמ' 179-197.

עופר, דליה. העלייה הגולה והיישוב. קתדרה, חוב' 43, (תשמ"ז), עמ' 69-90.

עופר, דליה. *דרך בים עליה ב' בתקופת השואה 1939-1944*. יד בן-צבי, ירושלים, 1988.

עופר, דליה. מדוע נפסקה ומדוע נתחדשה 'עליה ב' במלחמת העולם השנייה. עמ' 187-210. בתוך: שפירא, אניטה (עורכת). *העפלה, מאסף לתולדות ההצלה, הבריחה, העפלה ושארית הפליטה*. עם עובד, תל-אביב, 1990.

עופר, דליה. הגירה ועלייה: היבטים חדשים של מדיניות יהודית. קתדרה, מס' 75, (1995), עמ' 145-173.

עופר, תהילה. מול השער הנעול של פלשתינה-א"י. הירדן, גל' 221, (2006), עמ' 19.

פיינברג, נתן. *ארץ-ישראל בתקופת המנדאט ומדינת ישראל, בעיות במשפט הבינלאומי*. הוצאת מאגנס, ירושלים, תשכ"ג.

פלד, דוד. מלוב לחופי ישראל. במערכה, שנה ד, (טבת תשכ"ה), עמ' 11.

פרידמן, אפרים. על העלייה מצפון-אפריקה. ילקוט המזרח התיכון, שנה א', חוב' 5, (מאי 1949), עמ' 16-19.

פרילינג, טוביה. פלשתינוצנטריות? "דוד בן גוריון ושלילת הגולה" בתקופת השואה. בתוך: פורת, דינה (עורכת). *אישים בשוב הארץ-ישראל ויחסם לנאציזם ולשואה 1933-1948*. יד בן-צבי, ירושלים, 2009.

צבי, יהודה. תחייה עברית וחלוציות במרוקו בשנים 1943-1948. עמ' 344-357. בתוך: בן-עמי, יששכר (עורך). *מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה*. הוצאת ועד עדת המערבים, ירושלים, תשנ"א.

צור, אפרים. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 581-591. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

צור, ירון. השפעת המצב הקולוניאלי על התפתחות הפעילות הציונית בצפון-אפריקה בין שתי מלחמות העולם. יהדות זמננו, (תשמ"ח), כרך 4, עמ' 123-136.

צור, ירון. ההעפלה ובנין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו. הציונות מאסף, ט"ו, 1990, עמ' 145-174.

צור, ירון. *קהילה קרועה*. עם עובד, תל-אביב, 2001.

צחור, זאב. ההעפלה - 1945-1948. סקירה חודשית לקציני צה"ל. מס' 8, (אוגוסט 1982), עמ' 49-40.

צחור, זאב. המוסד לעלייה ב' - מקור הסמכות. קתדרה. מס' 38, (1986), עמ' 162-178.

צחור, זאב. מטרות ההעפלה והוויכוח עליהן (1945-1948). שורשים ד', (תשמ"ה), עמ' 105-115.

צחור, זאב. בן-גוריון וההעפלה 1934-1948. עמ' 423-447. בתוך: פינקוס, בנימין (עורך). *יהדות מזרח אירופה בין שואה לתקומה*. אוניברסיטת בן גוריון, באר-שבע, 1987.

צחור, זאב. *החזון והחשבון בן גוריון בין אידאולוגיה לפוליטיקה*. ספרית פועלים, תל-אביב, 1994.

צרפתי, אברהם. *שליחות לגולה 1945-1948*, עמ' 597-598, יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

קולת, ישראל. ד' בן גוריון מכתב לשר החוץ הבריטי. קתדרה, חוב' 15, (1980), עמ' 189-193.

קורא אלמוני. העלייה מארצות המזרח. הד המזרח, 17.2.1950, עמ' 9.

קנפו (רמון), מאיר. שש שנים בשירות המוסד במרוקו עמ' 377-399. בתוך: שטרית, יוסף וסעדון, חיים (עורכים). מקדם ומים, כרך ז', אוניברסיטת חיפה, 2000.

קנפו, מישל. מאיר. המוסד וסודות הרשת החשאית של יהודי מרוקו 1964-1955. הוצאת מערכת, מהדורה שלישית מעודכנת, קיבוץ דליה, 2011.

קסטל, כלב. שליחות לגולה 1948-1945, עמ' 555-581. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

קסטל, כלב. שליחותי באפריקה הצפונית. שורשים במזרח, כרך א', (1986), עמ' 261-321.

רוזנברג, שלום. הזיקה לארץ-ישראל בהגות היהודית- מאבק השקפות. קתדרה, חוב' 4, (1997), עמ' 148-175.

רימון, משה. שליחות לגולה 1948-1945, עמ' 561-599. יד טבנקין, רמת אפעל, 1989.

רצבי, שלום. ההעפלה בין אמצעי למטרה. עיתון 77, גיליון 128, (תשרי תשנ"א), עמ' 18-19.

שוראקי, נתן. קורות יהדות צפון-אפריקה. עם עובד, תל-אביב, 1975.

שילה, מרגלית. עליית המונים או עליית נבחרים? היחס לעלייה בימי העלייה הראשונה והעלייה השנייה. עמ' 107-130. בתוך: הכהן, דבורה (עורכת). קיבוץ גלויות: עלייה לארץ ישראל- מיתוס ומציאות. מרכז זלמן שזר, ירושלים תשנ"ח.

שילה, מרגלית. טובת העם או טובת הארץ? יחסה של התנועה הציונית לעלייה בתקופת העלייה השנייה. קתדרה, מס' 46, (דצמבר 1987), עמ' 109-122.

שילה, מרגלית. כיצד התוותה מדיניות התיישבות הציונית עד מלחמת העולם הראשונה? קתדרה, מס' 66, (1992), עמ' 180-183.

שניבאום, אבי. התנועה הרוויזיוניסטית וההעפלה 1940-1932. הוצאת רובינזון ושות', תל-אביב, 1988.

שערי, דוד. גירוש קפריסין 1946-1949, ההעפלה, המחנות וחברת המעפילים. הספריה הציונית, ירושלים, תשמ"א.

שערי, דוד. הנוער הציוני במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, כרך ל', (2002), עמ' 201-279.

שערי, דוד. מאפייני חברת המעפילים במחנות הגירוש בקפריסין. משואה, כרך כ"ה, (1997), עמ' 48-63.

שפירא, דוד. לעלות בכל הדרכים. תולדות ההעפלה לא"י מראשית השלטון הבריטי עד לשלהי שנות השלושים 1918-1937. עם עובד, תל-אביב, 1994.

שרביט, יוסף. הנוער בעלייה- תנועת שרל נטר. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2004.

שריג, גבי. הגדעונים באניות ההעפלה. יד טבנקין, רמת אפעל, 1988.

Charkowsky, Israel. Maaplim from Nortn- Africa. *Focus*. 1957. Pp. 217-208.

Hadari Venia, Ze'ev & Tshor, Ze'ev. *Voyage ro Freedom. An Episode in Illegal Immigration to Palestine*. Valentine Mitchell, London, 1985.

Hadari, Venia. Zeev. *Second Exodus. The Full Story of Jewish Illegal Immigration to Palestine 1945-1948*. Valentine Mitchell Pub. London, 1991. Laub, Morris. Last Barrier to Freedom Judah Magnes Museum. Berkley, Cal. 1985.

יומנים וזיכרונות

- Gues Arlette. *La Passagere de L'Exosodus*. Recite recueilli par Chaapsal, Madeleine. Edition Robert Lafont, Paris, 1978.
- Grunbaum, Irene. *Escape Through the Balkan*. University of Nebraska Press, 1996, Lincoln.
- אבוטבול, יהודה. שני אחים בסאפי ילדות בצל מלחמת העולם השנייה. הוצאת המחבר, 2006.
- אבידוב, יאני. נתיבים נעלמים. העפלה במחתרת, במדבר ובים. עם-עובד, תל-אביב, תשט"ו.
- אביטל, רפאל. למען אחי ורעי. קווים אישיים, לוד, 2009.
- אבריאל, אהוד. פתחו שערים. מעריב, תל-אביב, 1976.
- בארון, דבורה. הגולים. עם עובד, 1970, תל-אביב.
- בונדי, רות. השליח. חייו ומותו של אנצו סרני. עם עובד, תל-אביב, 1973.
- בועז, אריה. עלום ונוכח בכל. סיפור חיו של שאול אביגור. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2001.
- בן המוזג, חיים. ממרוקו לישראל סיפורו של מעפיל בלתי-לגאלי באניה יהודה הלוי. הוצאת עידן חדש, נתניה, 1998.
- בן-שמחון, גבריאל. הדרך לירושלים (מחזה) אוניית המעפילים יהודה הלוי. הוצאת מריון, תל-אביב, 1988.
- בן-שמחון, גבריאל. המהלכים על המים. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, 1997.
- גנוז, יצחק. כיסופים וסער. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1983.
- גרינפלד, מורי. הצי הסודי של היהודים (1946-1948). הוצאת גפן, ירושלים, 1994.
- דרוז'י, ז'ק. פרשת אקסודוס באור חדש. עם עובד, תל-אביב, 1971.
- הכלפוני, ש. בליל שמירה (עמ' 41-48). בתוך: חבס, ברכה (עורכת). שבטים קובץ סיפורים ורשימות של עולים חדשים. עם-עובד, תל-אביב, תשי"ג.
- הכרמלי, אליהו (לולו). עד עלות השחר. קרית ספר, ירושלים, תשל"ח.
- חבס, ברכה. בעקבות ההעפלה. הד ההגנה, (12 אפריל), 1961 עמ' 58-67.
- חבס, ברכה. פורצי השערים ממזרח ומים. הוצאת מערכות, תל-אביב, 1960.
- טבת, שבתאי. גדעונים. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 1968.
- יבין, אברהם ודרך, שלמה (עורכים). סיפורו של דוידקה, דוד נמרי מפיו ועליו. הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, תשל"ד.
- כהן, אדיר (עורך). ברוח סערה, פרקים מחייו ופועלו של יהודה ארזי. דפוס התחייה, ירושלים, 1966.
- כרוז, יעקב. האיש בעל שני הכובעים זיכרונותיו של בכיר במוסד. משרד הביטחון-ההוצאה לאור, תל-אביב, 2002.
- כרמי, ישראל. בנתיבי ההעפלה והקליטה. הוצאת חמו"ל, תל-אביב, 1992.
- לוי, יצחק. עליתי מספציה. עם עובד, תשי"ז, תל-אביב.
- מיליקובסקי, זאב. צף על עקבותיו סיפורה של קבוצת מעפילים. הוצאת תמוז, 1989.
- ממי, אלבר. נציב מלח. עם עובד, 1987, תל-אביב.
- סרני, עדה. ספינות ללא דגל. עם-עובד, תל-אביב, 1975.

פור, דוד. *אל החוף הנכסף*, בית לוחמי הגיטאות, 2001. קיבוץ דליה
פלגי, יואל, *רוח גדולה באה*. אופקים, 1978, תל-אביב
קליין, אהרן. *איש המבצעים סיפורו של מייק הררי*. כתר, ירושלים, 2014.
קניוק, יורם. *האיש והאקסודוס*. פרוזה, ידיעות אחרונות, 2013, תל-אביב
קליגר, נח. *אלה תולדות נח*. ידיעות אחרונות, תל-אביב, 2010.
שאלתיאל, שלמה. *מארץ הולדת לארץ מולדת*. עלייה מבולגריה ודרכה בשנים 1939-1949. עם
עובד, תל-אביב, 2004.
שורץ, מאיר. *'יציאת אירופה תש"ז' מעפילי אקסודוס 1947*. הוצאת אות ועד. ירושלים, 2007.
שחר, יורם. (עורך). *יוסף שחר (שוורצמן) טוסקה ימ(א)י בפלמ"ח*. דפוס אומן, נהריה, 2012.
שטיינר, א. גרשון. *פטריה*. עם עובד, 1964, תל-אביב.